
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Richard Parkinson και Stephen Quirke, Papyrus, Λονδίνο, British Museum Press, 1995, σελ. 96, εικ. 62, viii.

Στη χρήση του παπύρινου κυλίνδρου, έγραφε ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος γύρω στα 70 μ.Χ., βασίζεται ο ανθρώπινος πολιτισμός, κυρίως για την επιβίωσή του και οπωσδήποτε για τη διάσωση της μνήμης του. Για περίπου τέσσερις χιλιάδες χρόνια, από το 3000 π.Χ. και εξής, ο πάπυρος, στη μορφή είτε κυλίνδρου είτε (στα χριστιανικά χρόνια) και κώδικα, κράτησε επάξια τον ρόλο του, όχι μόνο στην πατρίδα του, την Αίγυπτο, αλλά και σε όλη τη λεγόμενη Δύση.

Το λεπτό αλλά μεστό και καλαίσθητο αυτό βιβλίο περιλαμβάνεται στη σειρά Egyptian Bookshelf του Βρετανικού Μουσείου, πράγμα που εξηγεί τον λόγο για τον οποίο αναφέρεται στη χρήση του παπύρου κυρίως κατά τη φαραωνική περίοδο της αιγυπτιακής ιστορίας. Στόχος του δεν είναι να υποκαταστήσει εισαγωγές στην παπυρολογία (η νέα *Kleine Einführung in die Papyruskunde* του H.-A. Rupprecht, Darmstadt 1994, προσφέρει με ευσύνοπτο και έγκυρο τρόπο όλα τα αναγκαία), γενικά συγγράμματα για το βιβλίο στην αρχαιότητα (το έργο *Das Buch in der Antike* του H. Blanck, Μόναχο 1992, είναι διαθέσιμο και στα ελληνικά από το 1994, σε μια καταστροφική, δυστυχώς, μετάφραση), ή εξειδικευμένες μελέτες για τη χρήση του παπύρου στον ελληνορωμαϊκό κόσμο (το βιβλίο του N. Lewis, *Papyrus in Classical Antiquity*, Οξφόρδη 1974, εξακολουθεί να είναι το κλασικό εγχειρίδιο γι' αυτό το θέμα). Αποτελεί, όμως, ένα ιδιαίτερα ευανάγνωστο βιβλίο γεμάτο πληροφορίες και λεπτομέρειες που με ενδιαφέρον θα διαβάσει και ο παπυρολόγος που ασχολείται μόνο με ελληνικά κείμενα.

Οι συγγρ. ασχολούνται με τη φυσική ιστορία και την κατασκευή του παπύρου (σσ. 9-23), τις χρήσεις του (σσ. 24-48), το περιεχόμενο των κυλίνδρων, των βιβλιοθηκών και των αρχείων (σσ. 49-64), και τη διάδοση και επιβίωση του παπύρου έξω από την Αίγυπτο (σσ. 65-84). Η βιβλιογραφία (σσ. 88-89), αν και απευθύνεται κυρίως στον αγγλόφωνο αναγνώστη, περιέχει όλα τα βασικά έργα για τα θέματα που πραγματεύεται το βιβλίο.

Έξω από τον χώρο της φαραωνικής Αιγύπτου οι συγγρ. (επιμελητές στο τμήμα Αιγυπτιακών Αρχαιοτήτων του Βρετανικού Μουσείου) δεν αισθάνονται απολύτως άνετα, αλλά δεν έχουν διαπράξει σοβαρά σφάλματα. Η πληροφορία τους, πάντως, ότι «το 1982 καμένα σπαράγματα παπύρου ανακαλύφθηκαν σε έναν τάφο στην Αθήνα, μαζί με άλλα κτερίσματα που μπορούν να χρονολογηθούν στον πέμπτο αι. π.Χ.» (σσ. 65-66), δεν είναι ορθή: καμένα, ή ορθότερα

απανθρακωμένα, είναι τα σπαράγματα από το Δερβένι της Μακεδονίας· τα σπαράγματα της Αθήνας (ακριβέστερα: της Δάφνης) βρέθηκαν το 1981 και δεν είναι απανθρακωμένα — έχουν, όμως, σωθεί σε τέτοια κατάσταση και είναι τόσο μικρά που δεν πρόκειται να προσφέρουν αναγνώσιμο ή αναγνωρίσιμο κείμενο.

Όταν ασχολούνται με τη φαραωνική Αίγυπτο, οι συγγρ. βρίσκονται στο στοιχείο τους: πολύ καλή επιλογή φωτογραφιών, σωστή αίσθηση για τα σημεία που χρειάζονται πλατύτερο σχολιασμό, ικανότητα να παρουσιάζουν με αδρές αλλά σαφείς πινελιές μεγάλα θέματα. Ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η παρουσίαση των αιγυπτιακών υλικών και οργάνων γραφής, της διάταξης των περιεχομένων των κυλίνδρων, της μελάνης και των σημείων στίξης. Τόσο αυτά όσο και όλα τα άλλα θέματα που εξετάζονται στο βιβλίο ενδιαφέρουν και όποιον ασχολείται μόνο με παπύρους που περιέχουν ελληνικά ή λατινικά κείμενα, εφόσον και αυτοί οι πάπυροι κατασκευάστηκαν στην Αίγυπτο και στη συντριπτική πλειονότητά τους δέχτηκαν γραφή εκεί· και είναι ενδιαφέρον να ανακαλύπτει κανείς πού οι Έλληνες ακολούθησαν τους Αιγύπτιους και πού αποφάσισαν να εισαγάγουν τις δικές τους βελτιώσεις ή διαφοροποιήσεις.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ

Georg Wöhrl, Anaximenes aus Milet. Die Fragmente zu seiner Lehre. Herausgegeben, übersetzt, erläutert und mit einer Einleitung versehen [Philosophie der Antike. Veröffentlichungen der Karl-und-Gertrud-Abel-Stiftung, 2], Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1993, σελ. 88.

Η πρώτη περί φύσεως ελληνική φιλοσοφία έχει αποτελέσει συχνά αντικείμενο συστηματικής σπουδής των ιστορικών της φιλοσοφίας. Έχει επικρατήσει η τάση να συνεξετάζονται οι τρεις πρώτοι κατά σειρά Ίωνες στοχαστές, γόνοι της Μιλήτου, αφού και χρονολογικά δεν απέχουν παρά μία γενιά ο ένας από τον άλλον και η πνευματική τους συγγένεια θεωρείται δεδομένη. Η έρευνα επικέντρωσε το ενδιαφέρον της στη μελέτη του Αναξίμανδρου, και ιδιαίτερα αξιόλογα έργα με αντικείμενο τη φιλοσοφία του έκαμαν την εμφάνισή τους¹, ενώ και για τον Θαλή

1. Αναφέρω επιλεκτικά: Ch. H. Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, New York and London 1960, ανατύπ. 1964· P. Seligman, *The apeiron of Anaximander. A Study in the Origin and Function of Metaphysical Ideas*, London 1962· Θ. Βέϊκος, *Κοσμολογία και κοσμική δικαιοσύνη στην αρχαία ελληνική διάνοηση*. Μέρος πρώτο: Αναξίμανδρος, Θεσσαλονίκη 1969. Σημαντική για την έρευνα είναι η εποπτική παρουσίαση της φιλοσοφίας του Αναξίμανδρου από τον C. J. Classen στη *RE Suppl. XII* (1970) 30-69, που αναδημοσιεύθηκε στον τόμο: C. J. Classen, *Ansätze. Beiträge zum Verständnis der frühgriechischen Philosophie*, Würzburg/Amsterdam 1986, 47-92, καθώς και δύο ακόμη μελέτες του ίδιου («Anaximandros zwischen Tradition und Neuerung»: «Anaximandros und Anaximenes — die frühesten griechischen Theorien stofflichen Wandels?») που αναδημοσιεύονται στον ίδιο τόμο, 93-129. Η πιο πρόσφατη αξιόλογη μονο-

υπάρχει σημαντική μονογραφία². Για τον Αναξιμένη ωστόσο, αν και δημοσιεύθηκαν αξιόλογες μελέτες και ολικές αποτιμήσεις του στοχασμού του³, δεν υπήρξε μέχρι τώρα καμία συστηματική και διεξοδική συζήτηση των αποσπασμάτων του και όλων των σχετικών μαρτυριών. Τούτο το κενό έρχεται να καλύψει η παρούσα μονογραφία του Georg Wöhrle, η οποία, εκτός από την έκδοση και μετάφραση των αποσπασμάτων του Αναξιμένη και των σχετικών μαρτυριών, δίνει με την εισαγωγή και τον ενδελεχή σχολιασμό κάθε αποσπάσματος το στίγμα της έρευνας καθώς και ολική αποτίμηση της φιλοσοφίας του Ίωνα στοχαστή. Το βιβλίο μετά από σύντομο πρόλογο (σ. 7) απαρτίζεται από την εισαγωγή (σ. 9-32), τα αποσπάσματα (σ. 33-53), πίνακα αντιστοιχιών της αρίθμησης των αποσπασμάτων κατά Wöhrle και D.-K.⁴ (σ. 54), σχόλια σε κάθε απόσπασμα (σ. 57-81), βιβλιογραφία (εκδόσεις και μελέτες) (σ. 83-87) και πίνακα χωρίων (σ. 88).

Στην εισαγωγή ο Wöhrle προβαίνει σε πυκνή και περιεκτική παρουσίαση της φιλοσοφίας του Αναξιμένη. Αφού οριοθετήσει στο πρώτο κεφάλαιο («Βίος και έργο», σ. 9-11), με βάση τις μαρτυρίες και τα πορίσματα της έρευνας, τη χρονολογική θέση του Αναξιμένη (ο συγγραφέας τοποθετεί την «ακμή» του φιλοσόφου στο έτος 546/5 (ή 547/6) και τη δράση του κυρίως στο β' μισό του έκτου αιώνα), συζητά το ενδεχόμενο να έγραψε ο Αναξιμένης ένα βιβλίο σε πεζό λόγο, όπως ο Αναξίμανδρος, και τονίζει ότι τον Αναξιμένη, όπως και τους προκατόχους του, θα πρέπει να τον είχαν ωθήσει στις έρευνές του ενδιαφέροντα πρακτικής-τεχνικής υφής. Ο συγγρ. αφιερώνει το επόμενο κεφάλαιο («Η αρχή», σ. 11-17) στη διερεύνηση της επιλογής του αέρα ως *ἀρχῆς* από τον Αναξιμένη. Υπογραμμίζει τόσο τις λογικές και εμπειρικές ρίζες της αναξιμένηας *ἀρχῆς*, όσο και τις μη ορθολογικές και ανιμιστικές παραστάσεις που αποτελούν τη βάση της έννοιας του αέρα ή της αναπνοής ως *ἀρχῆς*, επισημαίνοντας τις σχέσεις του ἀέ-

γραφία για τον Αναξίμανδρο είναι αυτή του M. Conche, *Anaximandre. Fragments et Témoignages*. Text grec, traduction, introduction et commentaire, Paris 1991· για το έργο αυτό βλ. τη βιβλιοκρισία του ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου, *Ελληνικά* 42 (1991-1992) 181-186.

2. Πρόκειται για το έργο του Χρ. Α. Τέζα, *Ο Θαλής ο Μιλήσιος και οι αρχές των επιστημών. Η οδός προς τη φιλοσοφία*, Ιωάννινα 1990.

3. Αναφέρω δύο σημαντικές μελέτες: J. Klowski, «Ist der Aer des Anaximenes als eine Substanz konzipiert?», *Hermes* 100 (1972) 131-142· K. Alt, «Zum Satz des Anaximenes über die Seele. Untersuchung von Aetios περί ἀρχῶν», *Hermes* 101 (1973) 129-164. Βλ. επίσης την παρουσίαση του Αναξιμένη στα γενικά έργα: W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, τ. I: *The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*, Cambridge 1962, ανατύπ. ⁵ 1978, 115-139· M. L. West, *Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford 1971, 99-110· J. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, London and New York ²1982, ανατύπ. 1986, 38-56· J. Mansfeld, *Die Vorsokratiker I. Milesier, Pythagoreer, Xenophanes, Heraklit, Parmenides*. Griechisch/Deutsch, Stuttgart 1983, ανατύπ. 1988, 82-97· G. S. Kirk - J. E. Raven - M. Schofield, *The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts*, Cambridge ²1983, ανατύπ. 1988, 143-162 / ελλ. μτφρ. υπό Δ. Κούρτοβιχ, Αθήνα 1988, 152-170, 467-469.

4. H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Griechisch und deutsch. Herausgegeben von W. Kranz, τ. I, Zürich/Hildesheim ¹⁸1989 (αμετάβλ. ανατύπ. της έκδ. ⁶1951), 90-96 (και συμπλήρωμα του W. Kranz, ό.π., 488-489).

ρος του Αναξιμένη με το *ἄπειρον* του Αναξιμάνδρου και το *χάος* του Ησιόδου. Αφού εκθέσει κατόπιν τις διαφορετικές ερμηνείες του B2 D.-K. (= απόσπ. 12 Wöhrlé), θεωρεί ότι δεν μπορεί να απαντηθεί με βεβαιότητα το ερώτημα αν ο Αναξιμένης έχει όντως εκφραστεί με κάποιο τρόπο για την ψυχή, ενώ παρατηρεί ότι και στην περίπτωση καταφατικής απάντησης σ' αυτό το ερώτημα, η άποψη που διατυπώνεται στο B2 δεν είναι κατ' ανάγκην το ιστορικά πρώτο φιλοσοφικό παράδειγμα για τη σύγκριση μικρόκοσμου-μακρόκοσμου. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί («Οι θεοί», σσ. 17-18) ο συγγρ. διερευνά την εγχυρότητα των μαρτυριών σχετικά με τη θεϊκή υπόσταση του αέρα κατά τον Αναξιμένη και προτείνει τη θεώρηση των μαρτυριών αυτών μάλλον ως μεταφυσικών εκφράσεων, που οπωσδήποτε δεν συνθέτουν αυτοδύναμη και εκτεταμένη θεολογία.

Στο επόμενο κεφάλαιο («Κοσμογονία και κοσμολογία», σσ. 18-23) ο συγγρ. πραγματεύεται τις κοσμογονικές και κοσμολογικές αντιλήψεις του Αναξιμένη. Συζητά τις σχετικές δοξογραφικές μαρτυρίες και την ερμηνεία τους καθώς και την επιχειρηματολογία των Hölscher⁵ και Klowski⁶ σχετικά με αυτές, χαρακτηρίζοντας πειστική την άποψη του Klowski, ότι ο *ἄηρ* δεν κατανοείται από τον Αναξιμένη ως «ουσία» που αποτελεί τη βάση των μεταβλητών πραγμάτων. Αναγνωρίζει στον φιλόσοφο μόνο τη θεωρία της πύκνωσης και της αραιώσης, με την οποία εξηγούνται ορισμένα μετεωρολογικά φαινόμενα, η δημιουργία του ανέμου και των νεφών, της βροχής, του χαλαζιού και του χιονιού, αλλά και η δημιουργία του *κόσμου* με τη δημιουργία, αρχικά, της γης. Η άποψη ότι η ανασύνθεση της θεωρίας του Αναξιμένη με βάση τον Θεόφραστο είναι περιπατητικό κατασκευάσμα βρίσκει σύμφωνο τον συγγρ., ο οποίος τονίζει (σ. 23) ότι η άποψη αυτή συμφωνεί και με τις γνώσεις μας για την αριστοτέλεια ερμηνεία της ιωνικής παράδοσης, όπως τη σκιαγράφησε κυρίως ο Cherniss⁷, αλλά και ο Maddalena⁸. Στοιχεία της κοσμολογίας και μετεωρολογίας του Αναξιμένη πραγματεύεται ο συγγρ. διεξοδικά στο κεφάλαιο που ακολουθεί («Παραπέρα λεπτομέρειες της κοσμολογίας και μετεωρολογίας», σσ. 23-30), στο οποίο εκθέτει τις απόψεις του φιλοσόφου για τη γη, τα ουράνια σώματα και ορισμένα μετεωρολογικά φαινόμενα (κεραυνοί, αστραπές, σύννεφα, βροχή, χαλάζι, άνεμος) καθώς και την αιτιολόγησή τους από τον Αναξιμένη σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες. Στο τελευταίο μέρος της εισαγωγής (σσ. 31-32) ο συγγρ. εξετάζει την επίδραση του Αναξιμένη στον μετέπειτα φιλοσοφικό στοχασμό. Θεωρεί ότι επηρεάστηκαν από αυτόν ο Ξενοφάνης και ιδιαίτερα ο Αναξαγόρας και ο Διογένης ο Απολλωνιάτης και ότι, γενικότερα, προπάντων οι εξηγήσεις που έδωσε ο φιλόσοφος για

5. Βλ. το άρθρο του «Anaximander und die Anfänge der Philosophie», *Hermes* 81 (1953) 257-277 και 385-417 / ανατύπ. με προσθήκες στον τόμο: U. Hölscher, *Anfängliches Fragen. Studien zur frühen griechischen Philosophie*, Göttingen 1968, 9-89.

6. Ό.π., (σημ. 3).

7. Στο έργο του *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, New York 1935, ανατύπ. 1971.

8. Στο έργο του *Ionici. Testimonianze e frammenti*. Introduzione, traduzione, e commento, Firenze 1943.

τα μετεωρολογικά φαινόμενα καθώς και οι αντιλήψεις του για τη γη (και όχι τόσο οι απόψεις του για την πυκνωση και αραιωση του αέρα) ήταν εκείνες που άσκησαν επίδραση στους μεταγενέστερους, χωρίς ωστόσο να παραγνωρίζει τη σημασία της θεωρίας του για τον αέρα στη διαμόρφωση, πολύ αργότερα, της στωικής θεωρίας για το πνεῦμα.

Στο υπόλοιπο και μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου ο συγγρ. προβαίνει καταρχήν σε έκδοση και μετάφραση και κατόπιν σε σχολιασμό των αποσπασμάτων που αναφέρονται στη φιλοσοφία του Αναξιμένη. Στον όρο «αποσπάσματα» συμπεριλαμβάνει τόσο τα θεωρούμενα —λιγοστά, τρία γνήσια κι ένα νόθο κατά D.-K.— αποσπάσματα του Αναξιμένη όσο και τα —πολύ περισσότερα— testimonia για τη φιλοσοφία του, όλα ταξινομημένα με τις ενδείξεις A (testimonia) και B (fragmenta) στην έκδοση των D.-K.⁹ Η παρούσα έκδοση των «αποσπασμάτων» περιλαμβάνει αρχαίο κείμενο, κριτικό υπόμνημα και μετάφραση (στη γερμανική) κάθε «αποσπάματος». Τα κείμενα των «αποσπασμάτων» βασίζονται στις τελευταίες εκδόσεις των έργων από τα οποία προέρχονται, με τις όποιες προκρίσεις γραφών από τον Wöhrle, γεγονός που συνιστά σημαντική πρόοδο της έρευνας έναντι της έκδοσης των D.-K.. Στη διάταξη των «αποσπασμάτων» τηρείται γενικά η σειρά τους στην έκδοση των Diels/Kranz, έχει γίνει όμως απόκλιση απ' αυτή σε ορισμένα σημεία, αφού ο Wöhrle προσάγει τέσσερα νέα «αποσπάσματα»¹⁰, ένα ακόμη ενταγμένο (στην έκδοση των D.-K.) στον Αναξιμανδρο¹¹ και άλλο ένα, τέλος¹², το οποίο είχε ήδη παραθέσει ο Kranz στο συμπλήρωμα της έκτης έκδοσης (1951) του Α' τόμου των *Αποσπασμάτων των Προσωκρατικών*. Ο Wöhrle μεταφράζει όλα τα «αποσπάσματα» στη γερμανική με πιστή προς το πρωτότυπο διατύπωση, και τούτο είναι καθαυτό σημαντικό, αφού, όπως είναι γνωστό, στην έκδοση των D.-K. μεταφράζεται στη γερμανική μόνο ό,τι θεωρείται γνήσιο απόσπασμα (B), συχνά και μέρος των συμφραζομένων του, όχι όμως τα testimonia (A), που είναι συνήθως πολλαπλάσια των αποσπασμάτων. Θα πρέπει, βέβαια, να αναφερθεί ότι διαθέτουμε ήδη, —αναφέρω επιλεκτικά—, αξιόπιστη μετάφραση σημαντικού τμήματος των αποσπασμάτων και των περισσότερων μαρτυριών στη γερμανική από τον Capelle¹³ (με βάση κυρίως το [παλαιότερο] κείμενο του Diels) και πρόσφατη μετάφραση

9. Ό.π., 90-96. Η χρήση του όρου «αποσπάσματα» για δήλωση και των αποσπασμάτων και των μαρτυριών δεν φαίνεται εύστοχη. Ο διαχωρισμός τους θα μπορούσε να υποδηλώνεται με τίτλο όπως *Die Fragmente und Testimonien zu seiner Lehre*. Ο συγγραφέας φαίνεται πως προκρίνει τον τίτλο *Die Fragmente zu seiner Lehre* λόγω των ελάχιστων σωζόμενων αποσπασμάτων του Αναξιμένη, από τα οποία μάλιστα η έρευνα μόνο το B2 D.-K. θεωρεί γνήσιο.

10. Αυτά είναι: 1. *Turba philosophorum, Sermo 2* (Ruska, S. 110 Z. 23) (= απόσπ. 14 Wöhrle). 2. *Simpl. in Cael.* 271b1· 202, 11ff. (= απόσπ. 21 Wöhrle). 3. *Theodoret.* IV 23 (= απόσπ. 34 Wöhrle). 4. *Seneca nat.* II 17 (= απόσπ. 36 Wöhrle).

11. *Aet.* II 1, 3 (D. 327) = *Stob. ecl.* I 22 (= Αναξιμανδρος A12 D.-K. = απόσπ. 20 Wöhrle).

12. *Seneca nat.* VI 10 = απόσπ. 45 Wöhrle.

13. Στο έργο του *Die Vorsokratiker. Die Fragmente und Quellenberichte übersetzt und eingeleitet*, Stuttgart 1935, ανατύπ. 1968, 90-97.

όλων των αποσπασμάτων και των μαρτυριών στη γαλλική από τον Dumont¹⁴ (με βάση το κείμενο των D.-K.), ενώ της έκδοσης και μετάφρασης του Wöhrle προηγήθηκε, για να αναφέρω δύο σχετικά πρόσφατα σημαντικά έργα, η έκδοση και μετάφραση των αποσπασμάτων και των μαρτυριών (επιλεκτικά) στη γερμανική από τον Mansfeld¹⁵ και στην αγγλική από τους Kirk, Raven και Schofield¹⁶. Η μετάφραση όμως του Wöhrle έχει το πλεονέκτημα ότι αφορά το σύνολο των αποσπασμάτων και των μαρτυριών για τον Αναξιμένη και αποδίδει με πιστότητα τα επανεκδιδόμενα χωρία.

Ακολουθεί ο σχολιασμός των «αποσπασμάτων» από φιλολογική και φιλοσοφική άποψη. Ο Wöhrle συζητά τις προτεινόμενες γραφές, αιτιολογεί τις διορθώσεις που επιλέγει ή απορρίπτει και προβαίνει σε διεξοδική συζήτηση κάθε «αποσπάσματος» με αξιολόγηση όλων των πορισμάτων της νεότερης αλλά και παλαιότερης έρευνας. Κατά την ερμηνεία κάθε «αποσπάσματος» αντιμετωπίζει κριτικά όλες τις θέσεις των ερευνητών ως προς την αξιοπιστία των πηγών και τις πιθανές τους εξαρτήσεις, προτείνοντας λύσεις ή και, χωρίς δογματισμό, δείχνοντας την αδυναμία οριστικής απόφασης σε κάποιο ζήτημα. Η αντιπαράθεση του συγγραφέα με τη βιβλιογραφία είναι διαρκής και ουσιαστική. Αναφορικά προς τη γνησιότητα του B2 D.-K. (= απόσπ. 12 Wöhrle) ο συγγραφέας διεξέρχεται με προσοχή την επιχειρηματολογία της Alt¹⁷, η οποία θεωρεί ότι το απόσπασμα αυτό ανήκει στον Διογένη τον Απολλωνιάτη, και καταλήγει ότι το B2 στην κύρια σύνθεσή του πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκει στον Αναξιμένη, ενστερνιζόμενος την ερμηνεία που δίνουν στο απόσπασμα οι Guthrie και Mansfeld, ότι δηλαδή σε αυτό «συγκρίνονται δύο χώροι, στους οποίους ο αέρας επιδρά ως αρχική ύλη» (σ. 66). Αναφορικά προς το B3 D.-K. (= απόσπ. 13 Wöhrle) ο συγγρ. δεν απορρίπτει κατηγορηματικά τη γνησιότητά του, όπως ο Diels, αλλά επισημαίνει τις δυσκολίες απάντησης στο ερώτημα κατά πόσο το B3 βασίζεται σε αναξιμένεια διατύπωση· δέχεται όμως (σ. 67) ότι το απόσπασμα αυτό μπορεί να θεωρηθεί τεκμήριο για το ότι ο Αναξιμένης συμπεριέλαβε και τον άνθρωπο στην ερμηνεία που έδωσε για τον κόσμο.

Η πυκνή αυτή μονογραφία καλύπτει ένα πραγματικό κενό της έρευνας. Η κριτική έκδοση των «αποσπασμάτων», την οποία επιχειρεί ο Wöhrle, αποτελεί κατ' ουσίαν αντικατάσταση του τμήματος που αφορά τον Αναξιμένη στην έκδοση των D.-K. και η μετάφραση όλων των «αποσπασμάτων» είναι πολύ σημαντική για την κατανόηση ετερόκλητων χωρίων. Με συστηματική ανάλυση των πηγών για τη φιλοσοφία του Αναξιμένη και καρπούμενος πλήρως τα πορίσματα της έρευνας, ο συγγρ. σταθμίζει εκ νέου τη δοξογραφική παράδοση, φωτίζοντας με πληρότητα όλες τις πτυχές της δοξογραφίας και αναθεωρώντας σε πολλά σημεία

14. *Les Présocratiques*. Édition établie par J.-P. Dumont avec la collaboration de D. Delattre et de J.-L. Poirier, Paris 1988, 41-50.

15. Ό.π. (σημ. 3).

16. Ό.π. (σημ. 3).

17. Ό.π. (σημ. 3).

την εικόνα μας για τον Ίωνα στοχαστή. Δείχνει έτσι με σαφήνεια τις αλληλοεξαρτήσεις των μαρτυριών για τον Αναξιμένη και αναπροσδιορίζει τα πλαίσια κατανόησης των πηγών μας για τον στοχασμό του. Ο Wöhrlé κατορθώνει να δώσει μια έγκυρη και ολική αποτίμηση της φιλοσοφίας του Αναξιμένη και ταυτόχρονα το έναυσμα για επανεκτίμηση ορισμένων σημείων της πρώιμης ιωνικής φυσικής.

Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας   ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ
της Ακαδημίας Αθηνών

C. Fuhr (ed.) *Demosthenes, Orationes*, vol. I, pars I-III, Stuttgartiae et Lipsiae MCMXCIV, σελ. xxxi, 535.

Το εγχείρημα μιας νέας συνολικής κριτικής έκδοσης του δημοσθενικού σώματος (corpus) για την ώρα δεν φαίνεται να ευδοκίμει και θα πρέπει να αρκεστούμε στην πολυπρόσωπη έκδοσή του στη σειρά Les Belles Lettres (1924-1987). Η απόφαση του νέου εκδότη της σεβάσμιας Bibliotheca Teubneriana να προβεί σε απλή ανατύπωση μιας παλαιότερης προσπάθειας —που έμεινε μάλιστα ημιτελής— χωρίς ακόμη κι εκείνα τα Addenda και Corrigenda, όπως συνηθίζεται σε τέτοια περίπτωση, είναι απογοητευτική. Τη στιγμή, μάλιστα, που διαθέτουμε επιστήμονες εγνωσμένης επιστημοσύνης και εμπειρίας για ένα τέτοιο εγχείρημα (H. Wankel, D. MacDowell, M. Dilts). Όμως ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά τους.

Η χειρόγραφη παράδοση του Δημοσθένη —όπως και μερικών άλλων σημαντικών Ελλήνων συγγραφέων, π.χ. του Ομήρου, του Πλάτωνος κ.ά. —δεν έχει διακριβωθεί, και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατό να δοθεί απάντηση σε μερικά βασικά ρωτήματα. Δεν είμαστε, π.χ., σε θέση να αποδεχθούμε ή να απορρίψουμε την ύπαρξη ενός μεσαιωνικού αρχετύπου σε μικρογράμματα γραφή κι επομένως δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν τα μεσαιωνικά χειρόγραφα διασώζουν το αρχαίο κείμενο. Συνδεδειγμένα λάθη φαίνεται να υποδεικνύουν την ύπαρξη μιας κοινής πηγής, της οποίας όμως δεν είναι δυνατό να προσδιορισθεί η χρονολογία. Η γνωστή μας contaminatio εμποδίζει τη δημιουργία ενός, έστω και δοκιμαστικού, στέμματος. Προεργασία, ωστόσο, προς την κατεύθυνση της προώθησης της γνώσης μας της μεσαιωνικής χειρόγραφης παράδοσης αποτελούν, μεταξύ άλλων, οι εργασίες του D. Irmer, *Zur Primat des Codex S in der Demostheneskritik*, αδημοσίευτη διατριβή, Αμβούργο 1961· *Beobachtungen zur Demosthenesüberlieferung*, *Philologus* 112 (1968) 43-62· *Zur Genealogie der jungeren Demostheneshandschriften. Untersuchungen an den Reden 8 und 9* [Hamburger Philol. Stud. 20], Αμβούργο 1972.

Το δημοσθενικό corpus πιστεύεται ότι ήταν ήδη अपαρτισμένο την εποχή του Καλλίμαχου όπως περίπου το γνωρίζουμε σήμερα. Ωστόσο, πέντε ή έξι λόγοι που γνώριζαν ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς ή ο Πλούταρχος απουσιάζουν από

το σημερινό corpus. Η σειρά που ακολουθείται στην έκδοση των λόγων είναι η σειρά της διάταξής τους στο χφ S (= Paris. 2934)¹. Κατάλογο των χφφ του Δημοσθένη δημοσίευσε ο καθηγ. Luciano Canfora, *Inventario dei manoscritti greci di Demostene*, Πάδοβα 1968². Ας σημειωθεί ότι ο Canfora αναφέρει και 16 κώδικες που χάθηκαν στα χρόνια ύστερα από την Αναγέννηση.

Αν και η αντιβολή των χφφ του Δημοσθένη άρχισε ήδη από τον 16ο αι., πολύ απέχει από την ολοκλήρωσή της, παρόλο που πιστεύεται ότι πολύ λίγα πράγματα υπάρχουν για σταχυολόγηση. Συνοπτική περιγραφή της χειρόγραφης παράδοσης του Δημοσθένη μπορεί να δει κανείς στα εξής δημοσιεύματα: Karl Fuhr, *Demosthenes orationes*, 1, Λειψία 1914, iii-xxxi· Harmut Erbse, *Geschichte der Textüberlieferung*, 1, Ζυρίχη 1961, 262-264. Ειδικά για τον λόγο *Περὶ τοῦ Στεφάνου* βλ. Herman Wankel, *Demosthenes Rede für Ktesiphon über der Kranz*, 1-2, Χαϊδελβέργη 1976, 63-79, και για τις γραφές των χφφ καθώς και κριτική των εκδόσεων Weil, Butcher, Mathieu του ίδιου λόγου βλ. Ν. Γ. Κασιμάκο, *Αθηνά* 69 (1966/7) 222-270. Οι πάπυροι, εξάλλου, που πολλαπλασιάζονται συνεχώς αν και δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς, μαρτυρούν ότι οι διάφορες γραφές (*variae lectiones*) είναι παλαιές και όχι μεσαιωνικές. Οι γραφές, πάλι, που δεν στηρίζονται σε σημαντικά χφφ, έγιναν όμως δεκτές στο κείμενο, αποτελούν τη λεγόμενη *vulgata*. Τέλος, από την έμμεση παράδοση ο πιο αξιόπιστος μάρτυρας του κειμένου του Δημοσθένη είναι ο Διονύσιος Αλικαρνασσεάς και κατά δεύτερο λόγο ο Ερμογένης.

Ο Fuhr, στην έκδοσή του του 1914 που ανατυπώθηκε ως έχει, κατάρτισε το κείμενο βασιζόμενος στους κώδικες SFAY. Ο S θεωρείται, με την άδεια του Κασιμάκου, ως το καλύτερο χφ επειδή είναι απαλλαγμένο από παραπανίσιες λέξεις και δίνει καλύτερη σειρά λέξεων. Τα άλλα χφφ, παρόλο που υποφέρουν από γλωσσικό πλεονασμό και παρουσιάζουν προφανείς παρεμβολές (= *interpolationes*), διασώζουν κάπου κάπου την ορθή γραφή. Η παλαιογραφική διερεύνηση των χφφ περιορίστηκε, ως τώρα, βασικά στα παραπάνω τέσσερα χφφ και πρόσφατα μόνο άρχισε η μελέτη και άλλων χφφ σε επιμέρους εκδόσεις λόγων³. Κρίσιμο σημείο στην προετοιμασία για μια κριτική έκδοση είναι η διακρίβωση των διάφορων χειρών που πρόσθεσαν κάτι επιτόπου ή και στην ώρα, όπου μεταφέρθηκαν οι προσθήκες. Μια άλλη σοβαρή αδυναμία της μελέτης του έργου του Δημοσθένη οφείλεται στη γενική, για την ώρα, έλλειψη ορθής αξιολόγησης των σπουδαιότερων παπύρων που διαθέτουμε. Πάντως, και οι ενδείξεις από τη μελέτη των παπύρων φαίνεται να οδηγούν στην αντίληψη ότι δεν υπήρχε τον 9ο αι. ένας αρχέτυπος κώδικας⁴.

1. Πανομοιότυπο του σημαντικού αυτού χφ έδωσε ο H. Omont, *Oeuvres complètes de Démosthène, facsimilé du manuscrit grec 2934 de la Bibl. Nat.*, Παρίσι 1892, 1893.

2. Διορθώσεις: R. Clavaud, *REG* 82 (1969) 658· D. Irmer, *Gnomon* 42 (1970) 746 κ.ε.· J. Irigoien, *REG* 83 (1970) 524.

3. Δείγμα η ωραία σχολιασμένη έκδοση του λόγου *Κατὰ Μειδίου* από τον καθηγ. D. M. MacDowell, *Demosthenes Against Meidias*, Οξφόρδη 1990.

4. Η άποψη ότι δεν υπήρχε στη μεσαιωνική χειρόγραφη παράδοση του Δημοσθένη αρχέτυπος

Όσο για τα άλλα λεπτά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο εκδότης του Δημοσθένη, αυτά απαριθμούνται με σαφήνεια από τον Charles D. Adams στη βιβλιοκρισία του της έκδοσης του Fuhr στο *CPh* 10 (1915) 473-478 και αφορούν τα χωρία της έμμεσης παράδοσης που απαντούν σε ρητοροδιδασκάλους και γραμματικούς, τη χασμωδία και τις συνεχόμενες βραχείες συλλαβές⁵, και τέλος το ακανθώδες θέμα του «δημοσθενικού ρυθμού», που τόσο ταλάνισε τους φιλόλογους. Για να φανεί ότι θα μπορούσε σήμερα να προαχθεί οπωσδήποτε, έστω και σε μικρό βαθμό, η ποιότητα του κειμένου του Δημοσθένη, θα παραθέσω δειγματοληπτικά μερικά χωρία στα οποία πιστεύω ότι ο σημερινός εκδότης θα απομακρυνόταν ίσως από το κείμενο Fuhr. Πολλά από τα παραδείγματα προκύπτουν από την αντιβολή της έκδοσης Fuhr με εκείνη της σειράς *Les Belles Lettres* στο λόγο *Περὶ τοῦ στεφάνου* και βασίζονται ενμέρει στο εξαιρετο ερμηνευτικό υπόμνημα του καθηγ. H. Wankel, ό.π.

Για το πνεύμα της αντωνυμίας *αὐτός* θα συμφωνούσα σε μερικές περιπτώσεις με τον Mathieu (éd. Budé):

§ 3 *αὐτούς*: § 7 *αὐτόν* (αντί *ἐαυτὸν* Fuhr), όπου κι ένας πάπυρος δίνει *αυτον*. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις συμφωνώ με τον Fuhr ενάντια στον Mathieu.

§ 4 (= σ. 271.21) τη γρ. *ἔχειν* Fuhr δίνουν τα χφφ αγνωώ πού βρήκε ο Mathieu τη γρ. *ἔξειν*.

§ 8 Συμφωνώ με τους Mathieu και Wankel (σ. 146) ότι πρέπει να αποκατασταθεί στο κείμενο η οβελισθείσα από τον Blass φράση *εἰς τουτονὶ τὸν ἀγῶνα*.

§ 9 Προτιμώ με τον Mathieu τη σειρά *εἰπεῖν πρῶτον*.

§ 12 *οἱ νόμοι διδόασι* (S γρ. V) Fuhr: *οἱ νόμοι τάττουσι* (SL) Mathieu. Η δεύτερη γραφή θα πρέπει ίσως να προτιμηθεί, όπως προτείνει και ο Κασιμάκος.

§ 12 Προτιμότερη η γρ. *αὕτη* των περισσότερων μαρτύρων του κειμένου (*αὕτη* Fuhr). Βλ. και Butcher, Wankel 166-7 ο οποίος ορθά κάνει κάποια διάκριση ανάμεσα στις δύο γραφές και επιπλέον υποδεικνύει ότι με τη γρ. *αὕτη* δικαιολογείται και η χασμωδία.

§ 12 *οὐκ ἔχει* (SL¹): *ἔνι* γρ. S^dVA¹, *ἐστὶ* A. Η γρ. *ἔνι* που δέχτηκαν οι Butcher, Mathieu, Wankel 169-70 είναι προτιμότερη.

§ 13 Η γρ. *ἀφαιρεῖσθαι δεῖ* S^dVAY (ἀφαιρεῖσθαι S Fuhr) πρέπει να προτιμηθεί με τους Butcher και Mathieu, αφού το *δεῖ* φαίνεται απαραίτητο για το νόημα. Ο Wankel 171 κ.ε., επιχειρηματολογεί για τον οβελισμό της φρ. *οὐ γάρ ἀφαιρεῖσθαι*.

§ 13 Δεν πείθομαι απολύτως για την ανάγκη οβελισμού της *αὐτόν* από τον Gebauer που υιοθετούν οι Fuhr και Wankel 185. Όσο για την εξασθένηση της γειννίας της φρ. *δι' ἐμέ, ἐμέ δὲ ...* *αὐτόν* θα μπορούσε να μετατεθεί η αντωνυμία *αὐτόν* στη θέση μετά το *δέ*, δηλ. *δι' ἐμέ, ἐμέ δ' αὐτόν ...*

§ 16 Στην περίπτωση της φρ. *τοῖς ἄλλοις δικαίοις* (γρ. S^dVY, post *ἔχει* A) «*les autres justes arguments*» (Mathieu) το κείμενο είναι ίσως πληρέστερο έναντι του *πρὸς ἅπανιν ... τοῖς ἄλλοις* «κοντά στα άλλα επιχειρήματα» γενικά.

κώδικας υποστηρίχτηκε και από τον Giorgio Pasquali, *Storia della Tradizione e Critica del Testo*, Φλωρεντία 2 1971, 269 κ.ε.

5. Για το θέμα βλ. C. D. Adams, «Demosthenes' Avoidance of Breves», *CPh* 12 (1917) 271-294.

§ 17 *Βούλομαι δὲ καὶ καθ' ἕκαστ' αὐτῶν ἐξετάσαι* (ἕκαστ' Blass: ἐν ἕκαστ' S ἐν ἕκαστον VY ἕκαστον A): προτιμότερη η εκδοχή Butcher δὲ καὶ καθ' ἐν ἕκαστον αὐτῶν που αποδέχονται οι Mathieu και Wankel 195.

§ 22 *ταῦθ' ἃ νῦν κατηγορεῖς* (κατηγορεῖς S¹ κατηγορεῖς S² YAY) θα το προτιμούσα αντί της γρ. *κατηγόρεις* του H. A. Schaefer που αποδέχτηκε ο Fuhr.

§ 24 Ἴσως η γρ. *οὔκουν* SY που δέχτηκε ο Mathieu αντί της *οὐκοῦν* του Fuhr δίνει μεγαλύτερη ἔμφαση στο επιχείρημα του ρήτορα.

§ 26 Το *μόνον* VYSA φαίνεται ότι πλεονάζει. Αφού κι ένας πάπυρος (Pap.⁴) δίνει *ημερας ομόσατε* πρέπει ίσως να οβελιστεί.

§ 27 *ἔνεκα. ἃ ἐγὼ Fuhr, ἔνεκεν. ἀγὼ Mathieu.* Το *ἔνεκεν* A είναι πολύ σπάνιος τύπος αφού απαντά αραιά σε επιγραφές του 4ου αι. —διδ σύμφωνα με τους *LSJ*— και γι' αυτό θα ήταν ίσως καλύτερα: *ἔνεκα. ἀγὼ*, επειδή με την τελεία στιγμή αποτρέπεται η χασμωδία. Παντού όπου δεν υπάρχει αντίθετη μαρτυρία χφφ θα πρέπει να προτιμάται ο τ. *ἔνεκα*, πρβ. §163. 172. 211 κ.α.

§ 28 *τὰ σμικρὰ* SL²: *τὰ μικρὰ* AY vulg. om. S¹. Ο πρώτος τύπος έχει προτεραιότητα έναντι του δευτέρου, βλ. L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions*, 1, Βερολίνο / Νέα Υόρκη 1980, 507 και θα πρέπει να προτιμηθεί.

§ 31 Προτιμότερη η σειρά *καὶ ἀεὶ πολεμεῖν ὁμολογῶ* που εισηγήθηκε ο Weil, βλ. Wankel 267. Με την αλλαγή της σειράς των λέξεων εξασθενίζει και η χασμωδία *ἀεὶ ὁμολογῶ*.

§ 37 *ταῦθ' ἅπανθ' [ὕμιν] ἔσται φανερά* (*ταῦθ' ὕμιν ἔσται* S *ὕμιν ἅπαντα ταῦτ' ἔσται* VY *ἅπαντα ταῦτα ἔσται ὕμιν* A). Ο Fuhr οβέλισε το *ὕμιν* ακολουθώντας τον Blass, όμως είναι προτιμότερο να παραμείνει η αντωνυμία όπως στους Butcher, Mathieu, Wankel 287.

§ 39 *πλέον* A: *πλείον* cett. Ο τ. *πλείον* απαντά μόνο στο δεύτερο μέρος του 2ου π.Χ. αι., βλ. Threatte 322: «*πλει —spread to the other forms, reaching the neuter πλέον last and never becoming completely established there*». Επομένως θα προτιμηθεί ο τ. *πλέον* όπως έκανε και ο Mathieu.

§ 43 *ἦγον τὴν εἰρήνην [ἄσμενοι καὶ] αὐτοὶ* (*ἄσμενοι καὶ αὐτοὶ* om. S pap.). Οι περισσότεροι εκδότες δεν οβελίζουν τις λέξεις *ἄσμενοι καὶ* βλ. Butcher, Mathieu, Wankel 309-10. Παρεμπιπτόντως το επίθετο *ἄσμενος* ψιλοῦται και δεν συνδέεται με το ρ. *ἀνδάνω*, βλ. Chantraine, λ. *ἄσμενος*.

§ 44 Χωρίς καμιά παλαιογραφική ένδειξη οι εκδότες ορθογραφούν *περιῶν* Fuhr ή *περιῶν* Butcher, Mathieu. Πιστεύω ότι ο δεύτερος τύπος είναι ο ορθός. Όμοια §151 *περιόντων* (όχι *περιόντων*), πρβ. §145 *διέντων*· §158 *περιόντες*.

§ 45 Η δίφθογγος αι μπροστά στο ε χάνει το ι ήδη από τον 5ο αι., K. Meisterhans, *Grammatik der attischen Inschriften*, dritte vermehrte und verbesserte Auflage besorgt von E. Schwyzer, Βερολίνο 1900, 31 σημ. 139. Επομένως, αφού τα χφφ έχουν *ἀεὶ* γιατί να αλλάζεται σε *αἰεὶ* (Fuhr), σε μια εποχή μάλιστα όπου ο τ. *ἀεὶ* πλεονάζει στον πεζό λόγο έναντι του *αἰεὶ*; Το ίδιο ισχύει για την §95 όπου *ἀεὶ* VA: *αἰεὶ* SY, αν και οι τύποι *αἰεὶ* και *ἀεὶ* απαντούν σε ψηφίσματα μεταξύ 450-350 π.Χ., αλλά η *αἰεὶ* δεν συνηθίζεται μετά το πρώτο μέρος του 5ου αι., βλ. Threatte 275. Πρβ. §138.

§ 48 *Εὐδίκος καὶ Σίμος ὁ Λαρισαῖος* S: *E. κ. Σ. οἱ Λαρισαῖοι* YF. Η δεύτερη εκδοχή πρέπει να προτιμηθεῖ, μαζί με τον Mathieu.

§ 49 *ὕμεῖς ἔστε σῶοι* [*καὶ ἔμμισθοι*] (και *ἔμμισθοι* del. Usener; *vocabulum nusquam alibi apud Demosthenem est*). Ἴσως *σῶοι καὶ ἔμμισθοι* μαζί με τους Butcher, Mathieu. Για την ανάγκη μη οβελισμού των λέξεων *καὶ ἔμμισθοι* βλ. Wankel 346.

§ 53 *δωρεῶν* Mathieu: *δωρειῶν* Butcher, Fuhr χωρίς καμιά μαρτυρία χφφ στο κριτικό υπόμνημα. Ο Threatte 311: «*δωρειά* is probably the original spelling. It is found in the fifth century. Both *δωρειά* and *δωρεά* occur in the fourth century, sometimes in the same text». Επομένως, αν τα χφφ δίνουν, όπως πιστεύω, *δωρεῶν* τότε δεν συντρέχει λόγος αλλαγής σε *δωρειῶν*. Πρβ. §113.

§ 57 *εἴτ' ἀληθῆ περι ἐμοῦ γέγραφεν ... εἶτε καὶ ψεύδη* (ψευδῆ SVAY). Αναμφίβολα θα πρέπει να προτιμηθεῖ με τους Butcher και Mathieu η γρ. *εἶτε καὶ ψευδῆ*, που εναρμονίζεται με το πρώτο σκέλος της διάζευξης *ἀληθῆ*. Πρβ. § 136, 142.

§ 65 Ὅσον αφορά την αύξηση του ρήματος *δύναμαι* (εδῶ και αλλού οι Butcher και Mathieu δίνουν *έδ-* και ο Fuhr *ήδ-*) οι σχετικές πληροφορίες είναι κάπως αντιφατικές. Οι γραμματικές μιλούν για αύξηση *ε-* για τους κλασικούς χρόνους και ο Meisterhans 169.3 «*βούλομαι, δύναμαι, μέλλω augmentieren in der klassischen Zeit mit ε, erst seit 300 v.Chr. mit η*». Ωστόσο ο MacDowell 244 προσθέτει: «Yet it [= the augment *ή-*] is guaranteed by the metre in A. Pers. 206 *ήδυνήθην*, Ar. Frogs 1038 *ήμελλ'*, Ekk1. 597 *ήμελλον*, Philippides 16 *ήδύνω*, and so it is unnecessary to expel it from the text of Demosthenes. Cf. A. Debrunner, in *Festschrift für F. Zucker* (Berlin 1954) 85-110». Επομένως αν, όπως πιστεύω, τα χφφ δίνουν *ή-*, η αύξηση αυτή μπορεί να διατηρηθεί. Πρβ. §111, 163, 172, 192, 203 (Pap.¹⁰ *ήδ-*), 239, 254 κ.α.

§ 66 *ἀφ' ἧς αὐτός* (= εγώ ο ίδιος) *ἐπὶ τὸ βῆμ' ἀνέβη* Mathieu, πρέπει να πρόκειται για τυπογραφικό λάθος αντί *ἀνέβην*.

§ 68 *χωρίῳ ἀδόξῳ τότε γ' ὄντι καὶ μακρῶ* (χωρίῳ ... μικρῶ del. Herwerden). Ἴσως αξίζει να εξεταστεί η πρόταση Herwerden, ότι δηλ. πρόκειται για γλώσσημα που πρέπει να οβελισθεῖ, βλ. Wankel 401-2.

§ 68 *αὐτεπαγγέλτους ἐβελοντάς* (ἐβελοντάς Reiske: *εβελοντας S ἐθέλοντας VAY*¹ *suspiciabat Stephanus*): προτάθηκε ο οβελισμός της λ. *ἐβελοντάς* ως πλεονάζουσα, και ἴσως πράγματι να ήταν γλώσσημα στο *αὐτεπαγγέλτους*, βλ. Wankel 406.

§ 71 [*καὶ Μεγάροις ἐπιχειρῶν*] (om. Hermog. III 159 W. (184.9 R), 160 (185. 21), 300 (317.2) del Usener; post *Κλείταρχον* v. 15 *transposuit Stahl*): η φράση πρέπει να παραμείνει, βλ. Wankel 422-4.

§ 74 *περὶ τοῦ ἀφειθῆναι τόν τε ναύαρχον καὶ τὰ πλοῖα καὶ τοὺς στρατιώτας* (τόν τε A) Mathieu. Εφόσον στον πεζό λόγο του 4ου αι. ο τε χρησιμοποιείται στη σύνδεση προτάσεων (J. D. Denniston, *The Greek Particles*, Οξφόρδη ²1954, 499-500) και ο συνδετικός τε δεν χρησιμοποιείται από τον Δημοσθένη (Denniston, ό.π., 498), ο τε του κειμένου θα πρέπει ἴσως να παραλειφθεῖ και να προτιμηθεῖ το κείμενο των άλλων χφφ.

§ 75 *φυλῆς Ἴπποθωντίδος* (codd.: *Ἴπποθωντίδος Dindorf*). Η γραφή *Ἴπποθωντίδος* πρέπει —pace Κασμάκου— να προτιμηθεῖ με τους Butcher, Mathieu βλ. Meisterhans 11.6. Ὅμοια §105.

§ 84 *Ἐπὶ Χαιρώνδου Ἠγήμονος* (Felicianus: *ηγεμονος SVY, Ἠγέμονος Mathieu*). Στην §285 ο Fuhr δίνει και πάλι *Ἠγήμον*' αν και τα χφφ δίνουν *ηγεμονα ut vid.* S¹: *ήγεμόνα* A, ενώ ο Mathieu εμφανίζεται ασυνεπής εκδίδοντας τώρα *Ἠγήμονα*. *Ἠγήμων* ή *Ἠγέμων* είναι παραλλαγές του ίδιου ονόματος⁶ και θα ανέμενε κανείς, αφού τα χφφ δίνουν *Ἠγέμων*, να κρατηθεῖ αυτός ο τύπος, ή στην περίπτωση Mathieu να υπάρξει τουλάχιστο συνέπεια από μέρους του εκδότη.

§ 88 *τίς δ' ὁ τῆ πόλει λέγων καὶ γράφων καὶ πράττων καὶ ἀπλῶς ἑαυτὸν εἰς τὰ πρά-*

6. Η αναλογία, ωστόσο, του τύπου *Ἠγήμων* με τον *Ἠγέμων* στην Αττική είναι συντριπτική υπέρ του πρώτου.

γματ' ἀφειδῶς διδούς (διδούς A: δούς SVY). Έτσι ο Fuhr όμως οι Butcher, Mathieu προτιμάν, ίσως καλύτερα, τη γρ. δούς, που ταιριάζει στα συμφραζόμενα αφού ο ρήτορας αποδίδει συνοπτικά ανακεφαλαιώνοντας την προηγούμενη δράση του.

§ 89 ὦν διαμάρτοιεν, καὶ μετάσχοιεν ... καὶ μὴ μεταδοῖεν (μὴ μετάσχοιεν VAY μὴ S: μὴδὲ VAY). Η πρόταση Wankel 494-6 ὦν διαμάρτοιεν, καὶ μὴ μετάσχοιεν ... μὴδὲ μεταδοῖεν είναι ἐλκυστική.

§ 91 θεαρίας ἐς τὰς ἐν τᾷ Ἑλλάδι πανηγύριος Fuhr (εσστας S): ίσως η γρ. ἐς τὰς να είναι ορθή, αν ὄντως ο S δίνει εσστας. Μόνο ο Mathieu προτιμᾷ εἰς τὰς, γιατί η εἰς σύμφωνα με τον Threatte 178 «already occurs in prose of the last decades of the 5th century». Εδώ πρόκειται για ψήφισμα των Βυζαντίων, όπου όμως ο τύπος εἰς ήταν ίσως ο αναμενόμενος, αφού στη Μεγαρική διάλεκτο ο τύπος αυτός ήταν ο επικρατέστερος.

§ 99 ἐάν δ' ὑπὲρ σωτηρίας Fuhr, ἄν δ' ὑπὲρ σωτηρίας Mathieu. Τίποτα δεν αναφέρεται για τη γραφή των κωδίκων, αλλά διερωτάται κανείς για τον τύπο ἐάν, που είναι πολύ σπάνιος, αν ήταν εδώ ο ενδεδειγμένος. Πρβ. §178 ἄν κελεύωσιν Fuhr παρά τη γρ. ἐάν VAY.

§ 101 ἠβούλεσθε SY Fuhr ἐβ- Butcher, Mathieu. Οι εκδότες δεν δίνουν πληροφορίες για τη γραφή των χφφ. Η γραφή των SY προέρχεται από δική μας παλαιά αντιβολή. Βλ. §65.

§ 102 ἀπολλύντας F corr AY Hermog. III 265 W (284.6 R): ἀπολλύοντας SF¹ cf. XXII.65 XXIV.172. Αυτές είναι οι πληροφορίες του κριτικού υπομνήματος Fuhr, ενώ οι Butcher και Mathieu δεν δίνουν καμιά πληροφορία για την προτίμησή τους στη γρ. ἀπολλύοντας. Ίσως γιατί τη δίνει ο S και, κατά κάποιον τρόπο, είναι η lectio difficilior.

§ 104 συνεχκαίδεκα (SVAY) Butcher, Mathieu, σὺν ἕξ καὶ δέκα Christ που δέχτηκαν Fuhr, Wankel 566. Ἑκκαίδεκα είναι σπάνιος τύπος που απαντά στον Ηρόδοτο και αλλού. Στο Δαμάσκιο, de Princ. 382, απαντά το ουσ. ἑκκαϊδεκάς, ὅπως και αλλού διάφορα σύνθετα επίθετα ή ουσιαστικά. Ο τ. συνεχκαίδεκα είναι ἀπαξ λεγόμενον και η περίπτωση σκοτεινή. Μήπως απλά σὺν ἑκκαίδεκα;

§ 105 εἰσήνεγκε νόμον [εἰς τὸ] τριηραρχικὸν ἀντὶ τοῦ πρότερον, ἐτσι οι Butcher, Fuhr, αλλά ο Mathieu εἰσήνεγκε [εἰς τὸ] τριηραρχικὸν ἀντὶ τοῦ πρότερον. Δυστυχώς καμιά πληροφορία δεν δίνεται για τη γραφή των χφφ. Σε παλαιά δική μου αντιβολή σημείωσα νόμον SY και υποθέτω ότι και άλλα χφφ έχουν τη λέξη, που πιστεύω ότι παραλείφθηκε από τον Mathieu κατά λάθος (μεταφράζει a presenté une loi).

§ 105 ἀπέτισε Fuhr (ἀπέτισε FY corr.: ἀπήτησε SQ ἀπήτισε Y¹ ἀπέτεισε Blass), ο Mathieu ἀπέτεισε (Blass: ἀπέτισε vulg., ἀπήτησε SLQ). Η γρ. ἀπέτεισε επιβάλλεται από τις σύγχρονες επιγραφές, βλ. Meisterhans 180.6 και Threatte 300.

§ 108 τὸ λητουργεῖν Fuhr (τὸ λειτουργεῖν S¹ Q¹ και άλλα χφφ), τη γρ. λειτουργεῖν δέχεται ο Mathieu. Αν πιστέψουμε τον Meisterhans, μεταξύ 350-300 π.Χ. το η:ει είναι 33:10, βλ. και Threatte 371. Τα χφφ ωστόσο του Δημοσθένη δίνουν ει, βλ. MacDowell 236. Η περίπτωση είναι δύσκολο να ξεδιαλυθεί, καθώς παπυρικό σπάραγμα για το λόγο 21.126 δίνει ληι[βλ. ZPE 77 (1989) 271-2.

§ 111 οὔτ' αὐτὸς ἠδυνάμην συνεῖναι τοὺς πολλοὺς Fuhr (συνεῖναι τα χφφ ὅπως φαίνεται). Ο Mathieu σιωπηρὰ εκδίδει συνιέναι, που προσφέρει καλὸ νόημα μέσα στα συμφραζόμενα του χωρίου.

§ 114 διδόναι τὰ ἑαυτοῦ τῇ πόλει Fuhr: καλύτερα ίσως να υιοθετηθεῖ η σειρά τῇ πόλει τὰ ἑαυτοῦ S¹ Marcell. p. 514.3 al. που έχουν ήδη υιοθετήσει οι Butcher, Mathieu, Wankel.

§ 118 Ἴνα τοῖνον εἰδῆθ' ὅτι ...[εἰδῆτε S corr. A corr. (pr.m.ut vid.) VY Fuhr:

ἴδητε S¹A¹. Η γρ. ἴδητε υιοθετήθηκε από τους Butcher, Mathieu και υπερέχει ελαφρώς νοηματικά.

§ 119 *παρανόμων γράφη* (sc. σύ) Fuhr: *γράφει* Butcher, Mathieu. Η ἔλλειψη πληροφορήσεως για τη γραφή των χφφ μας αφήνει μετέωρους, καθώς το β' πρόσ. της οριστικής της μέσης φωνής μπορεί να είναι είτε -η είτε -ει. Πρβ. και §121 *αἰσχύνη* Fuhr: *αἰσχύνει* Butcher, Mathieu.

§ 123 *ἀπὸ τῶν ἰδίων κακῶς ἀπόρρητα λέγωμεν ἀλλήλους*: ἔτσι ὅλοι οἱ τελευταῖοι εκδότες (*κακῶς* del. Westermann, Herwerden). Επιβάλλεται, χάριν τοῦ νοήματος και τῆς σύνταξης, να οβελισθεῖ ἡ λ. *κακῶς*, βλ. Wankel 362-3.

§ 129 *ἢ ὡς ἡ μήτηρ σου* Mathieu (σου om. S)· ο Fuhr παραλείπει τῆς σου ἡ ὁποία ὁμως εἶναι ἀπαραίτητη για να δώσει ἔμφαση.

§ 129 [*ἀλλὰ πάντες ἴσασι ταῦτα, κἂν ἐγὼ μὴ λέγω*] Fuhr (*ἀλλὰ πάντες ... λέγω* om. SVY). Η περίοδος αὐτή, τῆν ὁποία διέσωσαν τα χφφ AO και που εκ πρώτης ὄψεως φαίνεται να διακόπτει τον λόγο, υποστηρίζεται τώρα ὅτι ἔχει εκπέσει ἀπὸ τα ὑπόλοιπα χφφ λόγω ἐνός δευτέρου ομοιόαρκτου (*ἀλλ' ὡς ...*), βλ. Wankel 700, κι ἐπομένως δεν πρέπει να οβελισθεῖ, ὅπως τῆν ἐξοβέλισαν οἱ Butcher και Mathieu.

§ 130 *ἐκ τοῦ πάντα ποιεῖν και πάσχειν και γίνεσθαι ...* Fuhr (*πάσχειν codd.: πάσχειν και γίνεσθαι* SL¹). Οἱ Butcher και Mathieu παραλείπουν τῆς λέξεις *καὶ γίνεσθαι* ὡς περιττές, ἀλλὰ πιθανόν να εἶναι γνήσιες, ἀφού χαρακτηριστικό τῆς Ἐμπουσας εἶναι ἡ συνεχῆς ἀλλαγὴ μορφῆς, πρβ. Αριστ. Βάτρ. 289 *παντοδαπὸν γοῦν γίνεταί* (sc θηρίον), το ὁποῖο ο Διόνυσος κατονομάζει ὡς Ἐμπουσαν.

§ 134 *ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἀγνοίας ἤσπερ πολλὰ ποεῖσθε* Fuhr: *προῖεσθε* Butcher, Mathieu (*προῖεσθε* AL γρ. S² s.v.: *προῖεσθε* L vulg.: *προῖεστε* S¹F¹Q). Η γρ. *προῖεσθε* (εν.) πρέπει να προτιμηθεῖ ἐναντι τοῦ *προεῖσθε* (ἀόρ.)

§ 135 *κάλει τούτων τοὺς μάρτυρας* Butcher, Fuhr (*κάλει μοι* A). Προτιμότερη ἡ προσθήκη τῆς αντ. μοι (δοτ. ηθική) = «φώναξε σε παρακαλώ» που συνηθίζεται σ' αὐτές τῆς περιπτώσεις, ὅπως και ο Mathieu.

§ 139 *τὸ μὲν δὴ πρὸ τοῦ πολεμεῖν φανερώς συναγωνίζεσθαι Φιλίππῳ* (φανερῶς del. Dobree). Το ἐπίρρημα αὐτό, που βρίσκεται σε ὅλες τῆς τελευταῖες εκδόσεις, θα πρέπει ἴσως να οβελισθεῖ, ἀφού δύσκολα δικαιολογεῖται νοηματικά ἀπὸ ὅσα ἀκολουθοῦν βλ. Wankel 754.

§139 *ἰαμβειοφάγος* (αντί *ἰαμβειογράφος* Fuhr) και *περί* (αντί *ὑπὲρ* Fuhr) πρέπει να προτιμηθοῦν ἐξαιτίας τοῦ νοήματος στην πρώτη περίπτωση και τῆς ἀποφυγῆς τῆς χασμωδίας στη δεύτερη. Βλ. Wankel 758-9 και 761.

§ 140 *τὰ τῶν Ἀμφισσέων [τῶν] Λοκρῶν* (τῶν ante *Λοκρῶν* om. Pal., del. Wolf): ἡ πληροφορία τοῦ κριτικοῦ υπομνήματος ὅτι ο Wolf οβέλισε το ἄρθρο τῶν σύμφωνα με τον Wankel 766 δεν εἶναι ἀκριβῆς και θα πρέπει ἴσως να οβελισθεῖ μαζί με τῆ λ. *Λοκρῶν*, ὅπως εισηγήθηκε ο Wunderlich κι ἀποδέχτηκε ο Wankel. Ο Mathieu: *τὰ τῶν Ἀμφισσέων Λοκρῶν*.

§ 141 *ἔγνω γάρ, εὐθέως ἔγνω*: ἔτσι ὅλοι οἱ εκδότες. Ὡστόσο στο δικό μου αἰσθημα ἡχεί καλύτερα: *ἔγνω γάρ εὐθέως, ἔγνω* (= γιατί το κατάλαβα ἀμέσως, το κατάλαβα).

§ 142 *ὅτι γράμματ' ἔχων* (*ὅτι και* VAY): ὁμως ἡ προσθήκη τοῦ *καὶ*, ὅπως παρατήρησε ο Wankel 774, ἰσχυροποιεῖ το νόημα συσχετικά με τον *καὶ* που ἀκολουθεῖ (στ. 11).

§ 143 *καὶ κενὴν αἰτίαν διὰ τὴν ἰδίαν ἔχθραν ἐπάγειν ὑπελάμβανον αὐτῶ* (*ἐπάγειν* S¹: *ἐπάγειν* με S^dVAY) Fuhr. Καλύτερα, με τους Butcher και Mathieu, *ἐπάγειν μ' ὑπελάμβανον*, βλ. και Wankel 773.

§ 144 *ὄση δεινότης ἦν ἐν τῷ Φιλίππῳ* Butcher, Fuhr χωρίς πληροφορήσεως για τα

χφφ. Ο Mathieu ἦν τῷ Φιλίππῳ, που μου φαίνεται ορθό.

§ 144 ὄψεσθε ... ὠφελήσεσθε ... θεάσασθε (θεάσεσθε O quod cancellis v. 3 et 5 positus necessarium non est). Butcher, Mathieu και Wankel 784 προτιμούν τη γρ. θεάσεσθε, που έχει και το χφ L. Ωστόσο, αν το θεάσεσθε παραμείνει στο κείμενο, θα προτιμούσα τη γρ. θεάσασθε, που αντιστοιχεί στο ἀκούσατε (στ. 3), αφού οι Μέλλοντες ὄψεσθε και ὠφελήσεσθε που είναι στην παρένθεση δεν μου φαίνονται να σχετίζονται με τα ἀκούσατε και θεάσασθε.

§ 156 Δὸς δὴ τὴν ἐπιστολὴν ἦν ...: έτσι τα περισσότερα χφφ, όμως δὴ μοι VY που ακολουθεί, νομίζω ορθά, ο Mathieu.

§ 159 ἀλιτήριον (αλιτηριον S monet Κασιμάκος, vulgo, αλητηριον S¹(?)O), ἀλειτήριον Blass που προτιμάται, βλ. Chantraine, *Dict. étym.* λ. ἀλείτης, DGE λ. ἀλειτήριος, Threatte 394. Ο Schwyzer, *Gr.Gr.* 4674 ἀλιτήριος (zu ἀλιταίνω) πρβ. W. H. Paine Hatch, *HSCP* 19 (1908) 162 σημ. 3.

§ 163 Ψήφισματα (φήφισμα Y) και Ψήφισμα (ἕτερον ψήφισμα Y): καλύτερα ίσως να υιοθετηθούν όπως από τους Butcher και Mathieu οι γραφές του χφ. Y.

§ 170 ὡς ἦλθεν ἢ βουλὴ (sc. εἰς τὴν ἐκκλησίαν) (ἦλθεν SLQA: εἰσῆλθεν vulgo): θα προτιμούσα με τον Mathieu τη γρ. εἰσῆλθεν.

§ 172 ὁ γὰρ μὴ ταῦτ' εἰδὼς μηδ' ἐξήτακώς πόρρωθεν (πόρρωθεν ἐπιμελῶς S^dVAY). Ο Wankel 863 επιχειρηματολογεί ότι η φράση είναι παραλλαγή αυτής που προηγήθηκε, παρακολουθηκότα τοῖς πράγμασιν ἐξ ἀρχῆς, και εισάγει στο κείμενο, ίσως ορθά, για νοηματικούς λόγους το ἐπιμελῶς.

§ 173 ἀκούσατε προσχόντες τὸν νοῦν (προσσχόντες Q: προσχοντες SL: προσέχοντες FAY). Ο Wankel 584-6 υποστηρίζει την επιλογή της μετοχής του ενεστώτα προσέχοντες σύμφωνα με τη γλωσσική χρήση του ρήτορα.

§ 177 ἵνα τοῖς ἐν Θήβαις φρονουσιν τὰ ὑμέτερ' ἐξ ἴσου γένηται τὸ παρρησιάζεσθαι περὶ τῶν δικαίων, ἰδοῦσιν ὅτι ... (ἰδοῦσιν S: εἰδοῦσιν F¹QAY εἰδόσιν F corr. Εδὼ ίσως εἰδόσιν (Mathieu) ταιριάζει καλύτερα στο νόημα: οι Θηβαίοι δεν θα έβλεπαν την αθηναϊκή δύναμη στην Ελευσίνα, θα την πληροφορούσαν.

§ 179 ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἄχρι τῆς τελευταίας διεξήλθον (ἀρχῆς διὰ πάντων S^dVAY): οι Mathieu, Wankel 885-6 δέχονται στο κείμενο τις λέξεις διὰ πάντων, που συμφωνούν με τη γλωσσική χρήση του ρήτορα.

§ 180 Καλύτερα Βάτταλον S αντί Βάταλον όπως οι Butcher, Mathieu και ιδιαίτερα Wankel 588-91.

§ 182 ἐπιλεησμένος ἑαυτοῦ (sc. Φίλιππος) ὅτι ἐκ μικροῦ και τοῦ τυχόντος γέγονεν ἀνεπίστως (post ἀνεπίστως add. μέγας apographa aliquot cf. Sopater, *Mus. Rhen.* v. LXV p. 514,5). Θεωρώ, μαζί με τους Butcher και Mathieu, απαραίτητο συμπλήρωμα το ἀνεπίστως μέγας.

§ 185 ἀνάξιον εἶναι και τῆς τῶν προγόνων δόξης και τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς (προγόνων¹: Ἑλλήνων Aldina, at v. §183· προγόνων² num Ἑλλήνων at v. §184? Προτιμότερο, με τους Butcher και Mathieu να διαβαστεί: και τῆς τῶν Ἑλλήνων δόξης.

§ 186 ἀναμνησκειται (αναμνησχετε S¹). Στις επιγραφές η δεύτερη συλλαβή του ρήματος μμνήσκω γράφεται χωρίς ι· βλ. Meisterhans passim, Threatte 412, και η οθρογράφηση αυτή είναι προτιμότερη.

§ 194 ὁ συμβὰς σκηπτὸς ἢ χειμῶν (ἢ χειμῶν del. Reiske). Ίσως θα πρέπει να οβελισθεί η φρ. ἢ χειμῶν όπως κάνουν οι Butcher, Mathieu και Wankel 913-4.

§ 197 Μορφολογικά και νοηματικά είναι καλύτερη η διατύπωση εἰς αὐτὰ ταῦθ' ἃ λέγω που υιοθέτησαν οι Butcher, Mathieu, Wankel 921-2, αντί του κειμένου του Fuhr

εἰς αὐτὰ ταῦτα λέγω (ταυτα S: ταῦτ' ἄ S corr. ταῦτα ἄ VAY).

§ 200 μὴ γὰρ τῆς πόλεως γε μὴδ' ἔμοῦ (γὰρ δὴ A). Ἴσως το δὴ να εἶναι ἀπαραίτητο, μὴ γὰρ δὴ «certainly not», βλ. Denniston 243 (2).

§ 204 H γρ. ἀγασθείη που πρότεινε ο Cobet επιβεβαιώθηκε τώρα από τον P. Osloensis 10 αντί της γρ. ἀγάσαιτο των χφφ, βλ. Wankel 945.

§ 205 Το κείμενο των Butcher, Mathieu και Wankel 951 δι' ὅτου δουλεύουσιν εὐτυχῶς (om. S) εἶναι καλύτερο από εκείνο του Fuhr: δι' ὅτου δουλεύουσιν, πρβ. και §203 ἀσφαλῶς δουλεύειν.

§ 205 τὸν αὐτόματον θάνατον περιμενεῖ (περιμενεῖ Markland: περιμενει S¹ περιμένει S corr. VAY): Butcher, Mathieu και Wankel 953 προτιμούν τη γρ. περιμένει, γιατί ο μέλλων δεν εἶναι ἀπαραίτητος, βλ. Kühner-Gerth 1, 171 κ.ε.

§ 213 εἰς ταῦτα δὲ πάντα συντείνονται (ταυτα S ταυτὰ A Vind. 1: ταῦτα LAF vulg.): ἡ γρ. εἰς ταῦτα εἶναι φανερό ότι υπερέχει νοηματικά, ὅπως εκδίδουν οι Butcher, Mathieu, Wankel 982, ο οποίος προτείνει εἰς ταῦτό που εἶναι ἀκόμη καλύτερο.

§ 214 ἀντὶ παντός ἂν τιμησαίμην εἰπεῖν τοῦ βίου: ἀπό τα συμφραζόμενα φαίνεται ότι οι Blass και Wankel 984-5 ὀρθά οβελίζουν τοῦ βίου.

§ 214 ὥσπερ ἂν εἰ και κατακλυσμὸν γεγενῆσθαι τῶν πραγμάτων (και om. VAY): ο Wankel 985-6 ἔχει δίκιο που οβελίζει ως ἀκατανόητο τον και.

§ 216 εἰς τὴν πόλιν εἰσελθόντος [τοῦ] στρατοπέδου (τοῦ om. S): ὅπως εκδίδουν οι Butcher, Mathieu και Wankel 993 το ἄρθρο τοῦ εἶναι ἀπαραίτητο για να δηλώσει το αθηναϊκό στρατόπεδο. Ὅμοια παρακάτω συμπαραταξάμενοι τὰς πρώτας [μάχας] (μάχας om. S) ο οβελισμός της λ. μάχας δεν φαίνεται πιθανός, βλ. Wankel 993-4.

§ 221 τυχόν μὲν ἀναίσθητον (ἀναίσθητον SF corr. QAY: ἀναισθητῶν F¹ Thomas mag. ἀναισθητῶς Scrimger) ἡ πρέπει να ἀναγνωσθεῖ ἀναισθητῶς ἡ καλύτερα ἀναισθητῶν, που ἀπαντᾶ στην παράδοση, βλ. Wankel 1011.

§ 227 ἂν καθαιρῶσιν αἱ ψῆφοι και μὴδὲν περιῆ (καθαιρωσιν S¹ cf. Dion. Halic. Ant. VII 36,2-39,2: καθαραὶ ὦσιν S mon. Kasimakos (καθαραὶ) VAF. Το χωρίο εἶναι μπερδεμένο, ὅμως ο Wankel 1027-8 προκρίνει την ἐπιλογή Butcher ἂν καθαραὶ ὦσιν αἱ ψῆφοι και μὴδὲν περιῆ. Θεωρῶ την πρόταση ἀρετὰ ικανοποιητική.

§ 232 H γρ. και μὴν οὐδὲ ταῦτ(α) εἰπεῖν ὀκνήσω (ταῦτ' SQ: τοῦτ' FAY) εἶναι ἀκτώτερη ἀπό τη γρ. οὐδὲ τοῦτ', που προτιμήθηκε ἀπό τους Butcher, Mathieu και Wankel 1037-8.

§ 235 ὀπλίτην δ', ἰππέα πλὴν τῶν οἰκείων οὐδένα (ἢ ἰππέα γρ. FAY) Fuhr, ὀπλίτην δ', ἰππέα, πλὴν ... Mathieu. Προτιμότερο το κείμενο Butcher: ὀπλίτην δ' ἢ ἰππέα πλὴν ...

§ 240 εἰ τότε μου περὶ τούτων ἀκριβολογούμενου (ἔμοῦ AY). Καλύτερα με τους Butcher, Mathieu: εἰ τότε μου περὶ ...

§ 241 οὐχ ὡς «ἐξεδόθησαν, ἀπηλάθησαν βουλόμενοι μεθ' ὑμῶν εἶναι;...» (οὐχ ὡς ante ἀπηλάθησαν add. S^dVAY). Καλύτερη η διάταξη οὐχ ὡς «ἐξεδόθησαν»; οὐχ ὡς «ἀπηλάθησαν ...»;». Ἐτσι οι Butcher, Mathieu, Wankel 1062-3.

§ 241 βουλόμενοι μεθ' ὑμῶν (ἡμῶν VAY): προτιμότερη η γρ. μεθ' ἡμῶν τῶν που διόουν οι Mathieu, Wankel 1063.

§ 246 εἰς ὁμόνοιαν και φιλίαν και τοῦ τὰ δέοντα ποιεῖν ὀρμὴν προτρέψαι (τὴν τοῦ S corr, ant.). Η προσθήκη του τὴν δηλ. και τὴν τοῦ τὰ δέοντα που ἀκολούθησαν οι Butcher, Mathieu εἶναι ἴσως προτιμότερη.

§ 250 και γράφειν και λέγειν: εἶναι η μόνη περίπτωση που γνωρίζω στην οποία ἀνατρέπεται η φυσική σειρά και λέγειν και γράφειν, πρβ. §307.

§ 251 τὸ μηδεμίαν γραφὴν φεύγειν (φεύγειν S¹AQ: φυγεῖν LY vulg. Hermog). Θα προτιμούσα φυγεῖν με τους Butcher, Mathieu.

§ 258 μετὰ πολλῆς ἐνδείας ἐτράφησ (post πολλῆς add. τῆς L Scheibe: τὴν (punctis notat.) S: om vulg. Η ιδιωματική ἐκφραση απαιτεῖ ἴσως μετὰ πολλῆς τῆς ἐνδείας, που προτίμησαν οι Butcher, Mathieu.

§ 279 τοὺς πρὸς ἔμ' αὐτὸν ἀγῶνας ἐάσαντα νῦν ἐπὶ τὸνδ' ἤκειν καὶ πᾶσαν ἔχει κακίαν (καὶ ... κακίαν om. S (καὶ om. VY vulg.) verba suspecta sunt. Το κείμενο Mathieu χωρὶς το καὶ εἶναι ομαλότερο.

§ 295 Πτωόδωρος (πτοιόδωρος SVAY cf. Collitz Dialekt-Inschr. 571α 9). Συνήθως το ὄνομα εἶναι Πτοιόδωρος, βλ. LGPN 2, 384c.

§ 305 τούτων τοσούτων καὶ τοιούτων ἀγαθῶν (τούτων S: τῶν VAY): προτιμότερη υφολογικά ἡ γρ. τῶν τοσούτων που δέχθησαν οι Butcher, Mathieu, Wankel 1290.

§ 311 τί τῶν ἀπάντων σὺ χρήσιμος εἶ (εἶ om. Alex. qui ἀπάντων τι χρήσιμον, secl. Weil γέγονας A): προτιμότερο να οβελιστεῖ το συνδετικό εἶ, ὅπως ἔκαναν οι Butcher, Mathieu, Wankel 1134.

§ 311 τίς ἢ τοῖς εὐπόροις ἢ τοῖς ἀπόροις πολιτικὴ καὶ κοινὴ βοήθεια χρημάτων; (χρημάτων secl. Blass): ο οβελισμός πρέπει να γίνεῖ δεκτός για νοηματικούς λόγους, βλ. Wankel 1314-5.

§ 312 ἀλλ' ὦταν (ὅταν S): ἡ ὀρθογράφηση ὦ τᾶν τῶν Butcher, Mathieu εἶναι καλύτερη, βλ. Ελληνικά 46 (1996) 168.

§ 312 διτάλαντον δ' εἶχες ἔρανον δωρειάν (δωρεάν om. A¹ add A² mg. secl. Lipsius). Η λέξη δωρειάν, που απουσιάζει ἀπὸ τον A καὶ προστέθηκε στο περιθώριο ἀπὸ ἄλλο χέρι, θεωρήθηκε, ἴσως ὀρθά, γλώσσημα στο ἔρανον, ἀφού στους λεξικογράφους ἡ λέξη ἔρανος ἐξηγεῖται ως δωρεά, βλ. Wankel 1321-2.

§ 316 οὔσας ὑπερμεγέθεις (οὐδὲ μὲν οὖν εἴποι τις ἂν ἡλίκας) (οὐδε S¹Y: οὐ S corr. VA). Butcher, Mathieu καὶ Wankel 1331-2 προτιμοῦν, ὀρθά ὅπως φαίνεται, τη γρ. οὐ μὲν οὖν κλπ.

§ 320 ἐξέτασις (ἐξέτασις SL Pap. Ryl. 1.58: ἐξέτασις ἦν VAY): Butcher καὶ Wankel ὀρθά προτιμοῦν τη γρ. ἐξέτασις ἦν.

Αὐτά εἶναι μερικά ἀπὸ τα σημαντικότερα ευρήματα μίας πρώτης ἐξέτασης του κειμένου του λόγου *Περὶ τοῦ στεφάνου* της ἐκδόσης Fuhr. Δικαιώνουν, πιστεύω, την ἀποψή μου ὅτι δεν θα ἔπρεπε να ανατυπωθεῖ το κείμενο αὐτό, ὕστερα ἀπὸ ογδόντα ολόκληρα χρόνια, χωρὶς ἀλλαγές.

Maximus Tyrius, Dissertationes, edidit *Michael B. Trapp*, B. G. Teubner, Stuttgartiae et Lipsiae 1994, σελ. LXXII, 377.

Maximus Tyrius, Philosophumena - Διαλέξεις, edited by *George Leonidas Koniaris*, [Texte und Kommentare, 17], Berlin / New York, W. de Gruyter 1995, σελ. LXXXIII, 527.

Η αναβίωση του ενδιαφέροντος γύρω από τον Πλάτωνα και τον Πλατωνισμό στο Βυζάντιο, κατά τα τέλη του 9ου αιώνα, συνδέεται συνήθως με τα ονόματα δύο μεγάλων πνευματικών μορφών: του Φωτίου και του Αρέθα. Στη δραστηριότητά τους, και των κύκλων που τους περιέβαλλαν, αποδίδεται η παραγωγή ορισμένων από τα πολυτιμότερα χειρόγραφα που διαθέτουμε σήμερα για τη μελέτη των έργων του Πλάτωνα και των εξηγητών του. Ανάμεσα σ' αυτά, ξεχωριστή θέση κατέχει ο Parisinus gr. 1807 (ο λεγόμενος «Πλάτων του Παρισιού», γνωστός και ως A). Υπάρχει, ωστόσο, και ένας άλλος παρισινός κώδικας, ο Parisinus gr. 1962 (= R), έργο του ίδιου αντιγραφέα, ο οποίος περιελάμβανε αρχικά (καθώς μαρτυρεί ο σωζόμενος πίνακας των περιεχομένων του) έργα από την περίοδο του λεγόμενου Μεσοπλατωνισμού (2ος αιώνας μ.Χ.): (α) Τον *Διδασκαλικόν τῶν Πλάτωνος δογμάτων* του Αλκινόου (= Αλβίνου;), (β) ένα εκτενές έργο (σε ένδεκα βιβλία) του Αλβίνου με τίτλο *Γαίτου σχολῶν ὑποτυπώσεων πλατωνικῶν δογμάτων*, (γ) του ίδιου, *Περὶ τῶν Πλάτωνι ἀρεσκόντων*, τρίτον, και (δ) το σύνολο των λόγων του Μαξίμου Τυρίου που μας είναι γνωστοί. Απ' ό,τι φαίνεται όμως, ήδη από το 1490, όταν ο Ιανός Λάσκαρις, κατά παραγγελία του Lorenzo dei Medici, μετέφερε το χειρόγραφο, μαζί με πολλά άλλα, από την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα στη Φλωρεντία, τούτο είχε διασπαστεί σε δύο τμήματα, το ένα από τα οποία, που περιείχε τα έργα (β) και (γ) του πίνακα, θεωρείται σήμερα, δυστυχώς, οριστικά χαμένο. Το σωζόμενο τμήμα, που μνημονεύεται στον συνταχθέντα από τον Λάσκαρι κατάλογο της βιβλιοθήκης του Lorenzo dei Medici ως *Μαξίμου τοῦ τυρίου λόγοι π(εργαμνηνόν)*, περιήλθε αργότερα στη συλλογή του εγγονού του μεγάλου Μεδίκου, καρδινάλιου Niccolò Ridolfi, και από εκεί, μέσω της συζύγου του βασιλιά της Γαλλίας Ερρίκου Β' Αικατερίνης των Μεδίκων, κατέληξε στη Βασιλική Βιβλιοθήκη του Παρισιού, το 1599.

Η σπουδαιότητα του R για την αποκατάσταση του κειμένου του Αλκινόου/Αλβίνου είναι κεφαλαιώδης, δεδομένου ότι, καθώς φαίνεται, μόνον ένα από τα υπόλοιπα χειρόγραφα του *Διδασκαλικού* απηχεί μια κάπως διαφορετική, αν και ασφαλώς συγγενική, παράδοση. Όσον αφορά τον Μάξιμο Τύριο όμως, η σημασία του είναι ακόμη μεγαλύτερη εφόσον, όπως διέγνωσαν ο H. Mutschmann (το 1913) και ο F. Schulte (το 1915), τούτος αποτελεί τον μοναδικό αρχέτυπο όλων των άλλων γνωστών κωδίκων του Μαξίμου. (Βλ. σχετικά τα άρθρα του J. Whittaker, «Parisinus Graecus 1962 and the Writings of Albinus, I», *Phoenix* 28, 1974, 320-54, και «Parisinus Graecus 1962 and Janus Lascaaris», *Phoenix* 31, 1977, 239-44). Έτσι, προκαλεί κατάπληξη το ότι, έως πρόσφατα, εγκυρότερη έκδοση των *διαλέξεων* του (και μάλιστα εκτός κυκλοφο-

ρίας για περισσότερα από 50 χρόνια) παρέμενε εκείνη που είχε επιμεληθεί ο H. Hobein (Λειψία 1910), όπου ο παρισινός κώδικας εκτιμάται ως απλώς praestantissimus μεταξύ των άλλων. Το γεγονός αυτό οφείλεται, εν μέρει, στο ότι οι ευφάνταστες θεωρίες του Hobein σχετικά με την καταγραφή των λόγων αυτών και την εν συνεχεία «καλλιγραφική» τους επεξεργασία δεν τον εμπόδισαν από το να παρουσιάσει ένα αρκετά πειστικό και κατανοητό κείμενο, το οποίο ανταποκρινόταν στις ούτως ή άλλως όχι ιδιαίτερα απαιτητικές προσδοκίες των μελετητών του. Όμως ο κυριότερος λόγος είναι ότι το έργο του Μαξίμου, ευρισκόμενο στο όλο και λιγότερο ευυπόληπτο, κατά τα νεότερα χρόνια, μεταίχμιο μεταξύ ρητορικής και φιλοσοφίας, είχε από καιρό τεθεί στο περιθώριο. Το φιλοσοφικό του ενδιαφέρον θεωρούνταν αμελητέο, ακόμη και με τα μέτρα του περιφρονημένου, παλαιότερα, «εκλεκτικού» Μεσοπλατωνισμού, ενώ το δογματικό του υπόβαθρο φαινόταν ιδιαίτερα ισχνό, εξαντλούμενο σε λίγο έως πολύ ανοργάνωτους και ανεπεξέργαστες προσλήψεις από ποικίλους φιλοσοφικούς χώρους. Αφ' ετέρου, από πλευράς ρητορικής τεχνικής φαινόταν να συγκεντρώνει όλες τις αδυναμίες που συνήθως αποδίδονται στα έργα της λεγόμενης Δεύτερης Σοφιστικής: έλλειψη σαφούς λογικού ειρμού και σχηματικότητα της επιχειρηματολογίας, προσήλωση σε κοινοτοπίες, σε συνδυασμό με άκριτη και συχνά νοηματικά άσκοπη συσσώρευση αναφορών στους παλαιότερους «κλασσικούς» συγγραφείς, συντακτική ακαμψία, με εμμονή στις παρατακτικές συνδέσεις, τις κούφιας αντιθέσεις ή και σε ασύνδετα σχήματα, λεξιλογική και νοηματική πενία.

Οι πληροφορίες μας σχετικά με το πρόσωπο του Μαξίμου είναι ελάχιστες και όχι ιδιαίτερα αξιόπιστες. Τούτες τοποθετούν τη δράση του χρονολογικά στην περίοδο που αυτοκράτορας ήταν ο Κόμμοδος (180-192 μ.Χ.), και γεωγραφικά στη Ρώμη (όπου πραγματοποίησε περισσότερες από μία επισκέψεις) και, πιθανώς, στην Αθήνα (αν θεωρήσουμε ότι οι αναφορές του στον «αττικό» Πλατωνισμό, βλ. XI 6,109 και XXVII 5, 63-5 K., γίνονται από πρώτο χέρι). Κατά καιρούς έχει προταθεί η ταύτισή του με τους αποδέκτες αφιερώσεων έργων του Αρτεμιδώρου του Δαλδιανού και του Νουμηνίου του Απαμέως, χωρίς όμως πειστικά επιχειρήματα και, εν πάση περιπτώσει, δίχως κάποιο ιδιαίτερα διαφωτιστικό επακόλουθο.

Τα μόνα έργα του που μας είναι γνωστά είναι οι 41 λόγοι που μας παραδίδει ο R, χωρισμένοι ήδη εκεί σε δύο ομάδες, από τις οποίες η πρώτη περιλαμβάνει τους XXX-XXXV, κατά την αρίθμηση του Hobein, κάτω από τον τίτλο *Τῶν ἐν Ρώμῃ διαλέξεων τῆς πρώτης ἐπιδημίας*, και η δεύτερη τους υπόλοιπους με τον γενικό τίτλο *Φιλοσοφούμενα*. Όλοι τους αντανακλούν ένα λίγο πολύ ενιαίο πλαίσιο προβληματισμού και κοινές επιδιώξεις. Πραγματεύονται θέματα ηθικού, κυρίως, χαρακτήρα, παίρνοντας αφορμή είτε από πρακτικά, γενικού ενδιαφέροντος προβλήματα (όπως, λ.χ., *εἰ τὸν ἀδικήσαντα ἀνταδικητέον*, XII), είτε από ιστορικά ή μυθολογικά περιστατικά, όπως περιγράφονται στα έργα των «κλασσικών» συγγραφέων (λ.χ. *εἰ καλῶς ἐποίησε Σωκράτης μὴ ἀπολογησάμενος*, III). Ο χειρισμός των θεμάτων αυτών γίνεται κατά περίπτωση, αλλά με την επίκληση πληθώρας κοινών τόπων, αλληγορικών εικόνων και ιστορικών παραλληλισμών, που η σωρευτική τους παράθεση, σε συνδυασμό με την έντεχνη χρήση των φραστικών ρυθμών, οδηγούν σε αλλεπάλληλα ρητορικά *crescendi*, με σκοπό να εντυπωσιάσουν, να συναρπάσουν και να συμπαρασύρουν τον ακροατή/αναγνώστη τους, αλλά και να τον ποδηγετήσουν

στον δρόμο της «φιλοσοφικής» (διάβαζε: ρητορικής) παιδείας και, εν τέλει, στην αίθουσα διδασκαλίας του συγγραφέα τους.

Η φιλοσοφική υποδομή, η οποία διαφαίνεται συχνά να ορίζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η επιχειρηματολογία του Μαξίμου, είναι πράγματι ισχνή και ενίοτε αβέβαιη. Μάταια θα αναζητήσει κανείς συγκροτημένη θεωρητική θεμελίωση, πάνω σε σαφείς και λογικά διαρθρωμένες βάσεις, των απόψεων που υποστηρίζει. Οι φιλοσοφικές θέσεις που παρουσιάζονται προσλαμβάνονται είτε ως μέρος του εξοπλισμού των *ἐνδόξων*, μέσω των οποίων κατασκευάζονται οι ρητορικοί *τόποι*, είτε, σπανιότερα, ως εργαλεία εννοιολογικής ανάλυσης που προσδίδουν στη ρητορική τοπική μίαν επίφαση καθολικότητας (βλ., λ.χ., πώς χρησιμοποιείται η μεσοπλατωνική ιεραρχική ανάλυση της κοσμικής αιτιότητας προκειμένου να δοθεί απάντηση στο ερώτημα *εἰ δεῖ εὐχέσθαι*, V 4 επ.). Δεν είναι σπάνιο σε διαφορετικούς λόγους να εκτίθενται και να υποστηρίζονται διαμετρικά αντιθετικές απόψεις. Ο ομιλητής εμφανίζεται να ασπάζεται άλλοτε πλατωνικές και άλλοτε στωικές, κυνικές, περιπατητικές, ακόμη και επικούρειες θέσεις. Μάλιστα κανείς μπορεί εύκολα να ξεχωρίσει, μέσα στο *corpus* των λόγων, μικρότερες ενότητες όπου διάφορα προβλήματα αντιμετωπίζονται πολυεδρικά, άλλοτε με τη μορφή *δισσῶν λόγων* (όπως, λ.χ., στα ζεύγη XV-XVI, XXIII-XXIV, XXXIX-XL) και άλλοτε μέσα από περισσότερες, και συχνά αλληλοαναιρούμενες, προσεγγίσεις (όπως συμβαίνει με τους λόγους XVII-XXI και XXIX-XXXIII).

Αυτή η ιδεολογική ασυνέχεια έκανε ορισμένους σχολιαστές να αμφισβητήσουν τη γνησιότητα του «Πλατωνισμού» του Μαξίμου, ενώ πρόσφατα έχει υποστηριχθεί ότι οι προτιμήσεις του στρέφονταν περισσότερο προς την κατεύθυνση του Κυνισμού. Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να λησμονούμε ότι, ακόμη και στον 2ο αιώνα μ.Χ., συναντούμε, μέσα στο πλαίσιο του Πλατωνισμού, αξιόλογες επιβιώσεις του παλαιότερου ακαδημαϊκού αντιδωγματισμού, και πιστεύω ότι θα μπορούσαμε άφοβα να τοποθετήσουμε τη δράση του Μαξίμου στην προέκταση της παράδοσης που είχαν διαμορφώσει φιλοσοφικοί ρήτορες όπως ο Δίων Χρυσόστομος και ο Φαβωρίνος. Δεν νομίζω ότι ο ίδιος θα είχε ιδιαίτερες αντιρρήσεις όσον αφορά τον τίτλο του *Πλατωνικοῦ φιλοσόφου* που του αποδίδουν τα χειρόγραφα (ανταποκρινόμενα αναμφίβολα έτσι στην εποχιακή ζήτηση για κείμενα με «πλατωνικό» περιεχόμενο). Όμως είναι προφανές ότι τον Πλατωνισμό δεν τον αντιλαμβάνεται ως δόγμα, αλλά ως πηγή έμπνευσης και ερέθισμα για την διατύπωση ανεξάρτητων απόψεων. Όπως προσεκτικά το διατυπώνει, *ἐγὼ γάρ τοι τά τε ἄλλα καὶ ἐν τῇ τῶν ὀνομάτων ἐλευθερίᾳ πείθομαι Πλάτωνι* (XXI 4, 62-4 K.). Στα βαθύτερα επίπεδα της σκέψης του, στο φάσμα των ερωτημάτων που θέτει και στους βασικούς προσανατολισμούς του είναι εύκολο να διαπιστώσουμε ότι (όπως εύστοχα το διατυπώνει ο Νεόφυτος Δούκας στον Πρόλογο της δικής του έκδοσης, Βιέννη 1810, σ. μβ') «ἐκ τῆς Πλάτωνος Μούσης δῆλός ἐστι ἄρυσάμενος πολλαχῆ τὴν διάνοιαν». Τα ψήγματα αποφαιτικής θεολογίας (βλ., λ.χ., II 10,162-9, XI 9,176-80,11, 234-6, XXI 7,123-4 και 8,139-45 K.), αλλά και η προσπάθεια σύνδεσής της με την αριστοτελική νοολογία (βλ. XI 8,160-5 K.) που συναντούμε στο έργο του φανερώνουν επίσης ότι ο Μάξιμος ήταν ενήμερος όσον αφορά τις βασικές εξελίξεις του Μεσοπλατωνισμού, όπως τις γνωρίζουμε, λ.χ., από τον *Διδασκαλικὸν* του Αλβίνου, είναι αξιωματικὸς όμως ότι, κατά την έκθεση των θεωριῶν αυτών, ο ίδιος προτιμά να αποτραβηχτεί από το προσκήνιο, αφήνοντας την παρουσίασή τους σε άλλους αρμοδιότερους, όπως ο *ἀνήρ Ἄττικός, ἐξ Ἀκαδημίας ὑποφῆτης τοῦ θεοῦ, μαντικός*, στο XI 6,109-10 K. Πολλοί από τους λόγους του παραγματεύονται θέματα που σχετίζονται άμεσα με συγκεκριμένους διαλόγους του Πλάτωνα ή χαρακτηριστικά ζητήματα της πλατωνικής προβληματικής (βλ. III, IV, VI, VIII-XII, XVII-XXI, XXXVIII κτλ.). Ακόμη και όταν επιστρα-

τεύει τον ανελέητο σαρκασμό της κυνικής διατριβής για να καυτηριάσει την έκπτωση του ανθρώπινου βίου και την κοινωνική υποκρισία, σε μια ασυνήθιστης αμεσότητας περικοπή (XXXVI 2), η συνέχεια αποκαλύπτει ότι η βαθύτερη πηγή της έμπνευσής του δεν είναι άλλη από την αλληγορία του σπηλαίου από την *Πολιτεία*. Ωστε, για να εκτιμήσουμε σωστά τη συνάρτηση ανάμεσα στο έργο του Μαξίμου και τον Πλατωνισμό, χρειάζεται να αντιλαμβανόμαστε τούτον τον τελευταίο όχι τόσο ως δογματικό σύστημα, αλλά ως ευρύτερο ορίζοντα προβληματισμού, φιλοσοφικών παραδοχών, τρόπου σκέψης και διατύπωσης των νοημάτων.

As μη λησμονούμε ωστόσο ότι γι' αυτόν η φιλοσοφία είναι από τη φύση της συναρτημένη με την ισοσθένεια αντιτιθέμενων απόψεων (*ἐπειδὴν αὐτῆς εὐπορώτατα ἔχη, τότε μάλιστα ἐμπίμπλαται λόγων ἀντιστασιῶν καὶ ἰσορρόπων*, XXXIII 1, 7-9 K.) και ότι, επομένως, ο φιλόσοφος έχει καθήκον να διερευνήσει τις προεκτάσεις και τις συνέπειες των απόψεων αυτών, «υποδουόμενος», σαν ηθοποιός, διάφορους θεωρητικούς «ρόλους». Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η ευελιξία και η προσαρμοστικότητα αποτελούν θεμελιώδεις αρετές για κάθε φιλοσοφικό στοχαστή, και η ίδια η φιλοσοφία καθίσταται ένα είδος πολυμερούς ... καὶ πολυτρόπου μούσης τε καὶ ἁρμονίας (I 2,37 K. Η αντιστοιχία μεταξύ φιλοσοφίας και υποκριτικής αναπτύσσεται διεξοδικά στον πρώτο, εισαγωγικό και εξαγγελτικό αυτόν λόγο, που έχει τον διαφωτιστικό τίτλο *Ὅτι πρὸς πᾶσαν ὑπόθεσιν ἀρμόσεται ὁ τοῦ φιλοσόφου λόγος*). Με βάση αυτή την ανάλυση, καθίσταται φανερό πως οι λόγοι του Μαξίμου πρέπει να θεωρηθούν πως έχουν χαρακτήρα κατ' εξοχήν επιδεικτικό, ότι δηλαδή αποσκοπούν να λειτουργήσουν ως πρότυπα πειραστικού ρητορικού χειρισμού των θεμάτων και όχι να προωθήσουν κάποιες συγκεκριμένες δογματικές θέσεις ή ιδεολογικές τοποθετήσεις. Οι εκτενείς συλλογές κοινών τόπων και λογοτεχνικών αναφορών που συνήθως επιστρατεύει θα μπορούσαν εύκολα, με κάποιες προσαρμογές, να χρησιμοποιηθούν είτε για την υποστήριξη, είτε για την ανασκευή της συγκεκριμένης θέσης (βλ. ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα στις πρώτες παραγράφους του λόγου XXIX), ενώ η σωρευτική παράθεση «παράλληλων» ή «αναλόγων», ήτοι νοηματικά συγγενών και καμιά φορά σχεδόν συνωνύμων εκφράσεων, πέρα από τον επιδιωκόμενο (συχνά ad nauseam: βλ., εντελώς ενδεικτικά, II 3,50-63, 9,143-8, XX 2,21-31, XXIX 3,66-72 K.) εντυπωσιασμό, επιτελούν και τον ρόλο των «δεξαμενών υλικού», από τις οποίες θα μπορούσε κανείς να αντλήσει σε κάποιες άλλες περιπτώσεις για να υποστηρίξει ολωσδιόλου διαφορετικές θέσεις, όπως θα έκανε, λ.χ., από το *Ὀνομαστικόν* του (σύγχρονου του Μαξίμου) Πολυδεύκη. Η παρατακτική σύνδεση των εκφράσεων αφήνει ουσιαστικά ανοικτή τη δυνατότητα ad libitum προσθαφαίρεσης από αυτούς τους καταλόγους, και την απρόσκοπτη προσαρμογή τους στα εκάστοτε συμφραζόμενα.

Δεν είναι ασφαλώς συμπτωματικό το ότι κατά τη βυζαντινή εποχή το corpus των έργων του Μαξίμου ανασυγκροτήθηκε, με την τοποθέτηση επικεφαλής του των λόγων XXX-XXXV, οι οποίοι πραγματεύονται το δελεαστικό ζήτημα της σχέσης μεταξύ ηδονής και αγαθού (με αποτέλεσμα ο λόγος I, όπου, όπως είδαμε, θεμελιώνεται η ιδεολογική ουδετερότητα του συγγραφέα, να παραγκωνιστεί στην έβδομη θέση), του προστέθηκε η περισσότερο φιλόδοξη επικεφαλίδα *Φιλοσοφούμενα* και, ενδεχομένως, αποδόθηκε στον συγγραφέα τους το τίτλος του *Πλατωνικοῦ φιλοσόφου*. Έτσι συντελέστηκε η μεταμόρφωσή του από εγχειρίδιο επίδειξης ρητορικής τεχνικής με, έστω, ορισμένες γενικότερες παιδαγωγικές βλέψεις όσον αφορά τον ψυχωφελή χαρακτήρα της καλλιέργειας που προσφέρει η ενασχόληση με τη ρητορική, σε πρότυπο «φιλοσοφικής» ηθικολογίας. Η αναγόρευση αυτού του είδους της ρητορικής συνταγογραφίας σε κύριο όχημα διεκπεραίωσης της ηθικοπλαστικής κηρυγματικής, οδήγησε συχνά τη βυζαντινή ρητορική πρακτική στην άνευρη

και άγωνα αναμάσηση ευαγγελικών ή πατερικών ρήσεων, πλαδαρών κοινοτοπιών και υφολογικά διογκωμένων κενολογιών.

Στα νεότερα χρόνια οι λόγοι του Μαξίμου βρήκαν πρόσφορο ακροατήριο μεταξύ των ουμανιστών της Αναγέννησης, οι οποίοι τους γνώρισαν αρχικά από τη λατινική μετάφραση του Cosmo Paccio, ανεψιού του Lorenzo dei Medici και αρχιεπισκόπου Φλωρεντίας, δημοσιευμένη μεταθανάτια στη Ρώμη, το 1517, και στη συνέχεια από την editio princeps του Ερρίκου Στεφάνου (Γενεύη 1557). Η δημοτικότητά τους παρέμεινε αμείωτη ως το 1774 όταν, στα σύντομα Προλεγόμενα της έκδοσης που επιμελήθηκε, ο J. J. Reiske καταδίκασε με ιδιαίτερη σφοδρότητα τόσο το ανιαρό και επιτηδευμένο ύφος, όσο και την αντιπαιδαγωγική έπαρση και αυτοπροβολή του συγγραφέα, με αποτέλεσμα τη δραστηκή μείωση του ενδιαφέροντος για το έργο. Στον αιώνα μας, η μόνη αξιόλογη σχετική μονογραφία υπήρξε εκείνη του Guy Soury (*Aperçus de philosophie religieuse chez Maxime de Tyr, platonicien eclectique*, Paris 1942), η οποία συνιστά κατ' ουσίαν μια διεισδυτική, οπωσδήποτε, παράφραση τριών από τους 41 λόγους του Μαξίμου. Χρειάστηκε να μεσολαβήσει η ριζική ανανέωση του ενδιαφέροντος για τη Δεύτερη Σοφιστική και τον Μεσοπλατωνισμό κατά τα τελευταία χρόνια, ώστε να συνειδητοποιηθεί η ανάγκη για μιαν εκσυγχρονισμένη έκδοση του έργου του. Και νά που βρισκόμαστε μπροστά όχι σε μία αλλά σε δύο, περίπου ταυτόχρονες, εκδόσεις, προερχόμενες από τους εγχυρότερους εκδοτικούς οίκους της Γερμανίας.

Η μία, αυτή που επιμελήθηκε ο M. B. Trapp, αποτελεί δείγμα της καλαισθητής τυπογραφικής τεχνικής που έχει αναπτύξει ο οίκος Teubner μετά την επανενοποίησή του, το 1991. Είναι, πρακτικά, η πρώτη που θέτει το κείμενο στη σωστή του βάση (που είναι, όπως είπαμε, ουσιαστικά ο κώδικας R), προτιμά όμως, ορθά κατά τη γνώμη μου, να παρουσιάζει τους λόγους με τη σειρά που είχε υποδείξει ο Hobein, επαναφέροντας δηλαδή τους XXX-XXXV στην αρχική τους θέση. Ο T. ακολουθεί τον Hobein και σε ένα άλλο, πιο αμφισβητούμενο σημείο. Θεωρεί ότι οι παραδιδόμενοι από τα χειρόγραφα τίτλοι των διαλέξεων δεν προέρχονται από τον ίδιο τον συγγραφέα τους, αλλά αποτελούν μεταγενέστερες, αγνώστου προελεύσεως, προσθήκες, γι' αυτό και τους παραθέτει μόνο in apparatus. Ο ίδιος όμως δεν παρέχει αξιόλογα νέα επιχειρήματα για να υποστηρίξει την άποψη αυτή, ενώ ο Hobein τη συναρτούσε στενά με την αδόκιμη θεωρία του, σύμφωνα με την οποία οι λόγοι αποτελούσαν καταγραφές προφορικών αυτοσχεδιασμών του Μαξίμου οι οποίες είχαν πραγματοποιηθεί από κάποιον νεαρό ακροατή του, χωρίς ο ίδιος ο ρήτορας να έχει τη δυνατότητα να τις ελέγξει ή να τις συμπληρώσει. Δεδομένου ότι σήμερα η θεωρία αυτή έχει πλέον εγκαταλειφθεί σχεδόν από όλους, είναι δύσκολο να δικαιολογηθεί η επιλογή του T., εν όψει μάλιστα και της παρουσίας στον R ενός πίνακα με τους τίτλους όλων των λόγων (γραμμένους από το χέρι του γραφέα του κώδικα), η ύπαρξη του οποίου συνηγορεί για την αρχαιότητά τους. Ένα άλλο πρόβλημα δημιουργεί η νέα σελιδοποίηση και στιχαρίθμηση που εισάγεται, χωρίς να παρέχεται αντι-

στοίχιση προς εκείνες της έκδοσης Hobein, με αποτέλεσμα να περιπλέκεται το ζήτημα της παραπομπής. Όσον αφορά το κείμενο, ο T. αξιοποιεί με πληρότητα και ευθυκρισία τις εισηγήσεις που έχουν γίνει κατά τα νεότερα χρόνια για την αποκατάστασή του, αλλά και τα πολύτιμα *marginalia* του Zenobio Acciaiolì, εφόρου της βιβλιοθήκης των Μεδίκων, στον φλωρεντινό κώδικα Laur. Con. Soppr. 4 (= I). Ο ίδιος σπανίως κρίνει απαραίτητο να επέμβει για να εξομαλύνει το κείμενο με δικές του διορθώσεις ωστόσο, σε ορισμένες από τις περιπτώσεις όπου το κάνει, φαίνεται να έχει υπόψη του προδιαγραφές πολύ αυστηρές προκειμένου για έναν συγγραφέα που μάλλον δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για στιλπνότητα και ισορροπία στο ύφος των γραπτών του, και που ενίοτε μάλιστα φαίνεται να επιδιώκει μίαν επιμελημένη ατημελησία η οποία δημιουργεί την ψευδαίσθηση του αυτοσχεδιασμού. Βλ. ενδεικτικά την άστοχη διόρθωση *δεῖν* στο II 1,27 T. (πρβ. αμέσως πιο κάτω, 2,29 T.: *οὐδὲν δεῖ*) και το προκρούστειο *delendum* στο II 3,66 T. Δυστυχώς οι τυπογραφικές αβλεψίες δεν λείπουν από την έκδοση, αλλά τουλάχιστον δεν φαίνεται να επηρεάζουν καίρια την κατανόηση του κειμένου. Βλ., λ.χ.: I 7,200 (*εἶχεν*), II 2,29 app. (*Φοινικείων*), II 2,30 (*Αἴγυπτίων*), XVII 3,86 (*εὐροις*), XVII 4,114 (*ἄθυρμα*), XIX 3,85 (*Πηγελόπην*), XXIII 3,70 (*ὅτε*) και 87 (*Ἀχαρνάς*), XXXVIII 3,64 (*ῶοντο*). Ανεξήγητη μου φαίνεται η πληθώρα λαθών στον συλλαβισμό των λέξεων (ενδεικτικά I 8,247, II, 1,1, III 3,53 4,86,87 XVI 3,82, XVII 1,17, XXIII 7,167, XXIV 2,37, 6,138, 7,150, XXV 6,130, XXVI 2,39, 8,194, XXVII 5,79, 7,124, XXIX 7,143,146, XXX 2,46, 3,76 και 94). Ελπίζουμε ότι το φαινόμενο αυτό οφείλεται σε αστοχία κατά τον χειρισμό της νέας τεχνολογίας και ότι θα θεραπευθεί στις μελλοντικές εκδόσεις της σειράς.

Αρκετό καιρό πριν από τη δημοσίευση της έκδοσης Trapp, είχε ετοιμαστεί μια άλλη έκδοση των *διαλέξεων* του Μαξίμου από τον G. L. Koniaris, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Μασαχουσέτης, η οποία πιστεύω ότι διεκδικεί επάξια τον χαρακτηρισμό της *editio maior*. Η πολυετής προετοιμασία της απέφερε μια σειρά από προδρομικές δημοσιεύσεις σε διάφορα περιοδικά, με σημαντικότερες δύο, στο περιοδικό *Classical Antiquity* 1 (1982) 87-121 και 2 (1983) 212-250. Οι τελευταίες συγκροτούν ουσιαστικά μίαν εμπεριστατωμένη εισαγωγή στην έκδοση, εφόσον εκεί δίνονται τεκμηριωμένες απαντήσεις σε ορισμένα ζητήματα που αφορούν τη μορφή του κειμένου, τον χαρακτήρα και τις επιδιώξεις των λόγων, αλλά και θεμελιώνουν την απόφαση να προτιμηθεί η κατά Hobein αρίθμησή τους. Στην ίδια την έκδοση προτάσσεται μια εκτενής εισαγωγή όπου εξετάζονται η ιστορία της χειρόγραφης παράδοσης, οι οικογένειες των απογράφων και η εξάρτηση των τελευταίων από τον R. Εδώ υποστηρίζεται με πειστικότητα η ανεξαρτησία του κώδικα I (και, επομένως, ολόκληρης της οικογένειας των *vulgares*) από τον U, όμως στη συνέχεια παραβλέπονται ανεξήγητα οι ενσωματωμένες σ' αυτόν διορθώσεις του Acciaiolì, για τις οποίες έγινε λόγος πιο πάνω. Τέλος, ο K. εκθέτει τις βασικές αρχές της εκδοτικής του τακτικής και επεξηγεί τους λόγους που τον οδήγησαν στη χρήση ενός συστήματος τριπλού υπομνημα-

τισμού του κειμένου. Το ίδιο το κείμενο καταλαμβάνει 493 σελίδες μεγάλου μεγέθους, και η παρουσίαση του είναι, από τυπογραφικής απόψεως, αρτιότατη. Έτσι η κάπως υπερβολικά σχολαστική επιλογή του εκδότη να ενσωματώσει μέσα στο κείμενο τη στιχαρίθμηση της έκδοσης Hobein δεν το καθιστά, όπως θα μπορούσε να έχει συμβεί, αφόρητα δυσανάγνωστο. Το συνοδεύουν:

(α) Υπόμνημα πηγών, όπου δίδονται παραπομπές στις πολυάριθμες αναγνωρίσιμες λογοτεχνικές πηγές απ' όπου ο Μάξιμος, ως γνήσιος εκπρόσωπος της Δεύτερης Σοφιστικής, αδιάκοπα αντλεί. Κυρίαρχη θέση εκεί έχει βέβαια ο Όμηρος, αλλά και ο Πλάτων, ο Θουκυδίδης, ο Ξενοφών και άλλοι κλασσικοί. Τα κατά λέξη παραθέματα τυπώνονται στο κείμενο με πλάγια στοιχεία, όχι όμως —παραδόξως— όταν συνιστούν πλήρεις στίχους ποιητικών κειμένων. Το υπόμνημα αυτό είναι εκτενέστερο από το αντίστοιχο του Trapp, χωρίς όμως να το υπερκαλύπτει πλήρως.

(β) Το κριτικό υπόμνημα γραφών είναι εκτενές και αναλυτικό, αρνητικό όσον αφορά τις γραφές του παρισινού χειρογράφου και θετικό όσον αφορά τα απόγραφα, των οποίων οι αποκλίνοσες γραφές αξιολογούνται ως εικασίες. Σ' αυτό ο Κ. συγκεντρώνει μεγάλο πλήθος πληροφοριών σχετικά με τις κατά καιρούς προσπάθειες αποκατάστασης του κειμένου, συχνά συνοδευόμενες από χρήσιμα διευκρινιστικά σχόλια, με αποτέλεσμα ο αναγνώστης να μπορεί σε κάθε σημείο να ανασυστήσει με ευκολία όλα τα δεδομένα και να διαμορφώσει δική του άποψη. Αντίθετα, το ίδιο το κείμενο του Κ. είναι εξαιρετικά συντηρητικό, με την έννοια ότι σ' αυτό έχουν περιοριστεί στο ελάχιστο οι επεμβάσεις που θα το διαφοροποιούσαν από το παραδιδόμενο από τον R. Γενικά, όταν η παραδιδόμενη γραφή φαίνεται φθαρμένη, αλλά η αποκατάστασή της όχι εντελώς βέβαιη, ο εκδότης προτιμά να οβελίσει την περικοπή και να παραθέσει τις εναλλακτικές διορθώσεις στο υπόμνημα, υποδεικνύοντας ενδεχομένως την προτίμησή του με ένα fort. ή fors. Η επιστημονικά άμεμπτη αυτή τακτική έχει ως αποτέλεσμα ο αναγνώστης να βρίσκεται συχνά αντιμέτωπος με ένα ακατανόητο κείμενο, και να πρέπει να αναζητήσει μέσα από δαιδάλους των υπομνημάτων τον μίτο που ενδεχομένως θα τον οδηγήσει τελικά στην κατανόησή του. Ο ειδικός ερευνητής θα νιώσει, ασφαλώς, ευγνωμοσύνη προς τον Κ. για τον πλούτο των δεδομένων που απροκάληπτα του παραθέτει, όμως ο απλός αναγνώστης είναι πιθανό να αποθαρρυνθεί βλέποντας τον εκδότη να τον αφήνει να βγάλει μόνος του «τα κάστανα από τη φωτιά». Θα ήταν ίσως άδικο να κατηγορήσει κανείς τον Κ. για εκδοτική ατολμία, δεδομένου ότι ο ίδιος συχνά εκδηλώνει με σαφήνεια τις προτιμήσεις του και προτείνει ενδιαφέρουσες και εξαιρετικά εμπεριστατωμένες λύσεις, έχω όμως τη γνώμη πως ένα ρητορικό κείμενο, όπου ο ρυθμός έχει τόσο ζωτική σημασία για την κατανόησή του, θα άξιζε να παρουσιαστεί σε περισσότερο βαθτή μορφή.

(γ) Σχετική καινοτομία αποτελεί η παρεμβολή, ανάμεσα στα δύο υπομνήματα που αναφέρθηκαν, ενός τρίτου (apparatus variorum), όπου ο εκδότης πραγματεύεται εν συντομία γραμματικά, συντακτικά και πραγματολογικά ζητήματα, αλλά ενίοτε παρέχει και νοηματικές διευκρινίσεις, ακόμη και αγγλική με-

τάφραση, όταν το κρίνει σκόπιμο. Πρόκειται για πολυτιμότερο ερμηνευτικό εργαλείο για όποιον θέλει να μελετήσει βαθύτερα το έργο του Μαξίμου, καθώς αποσαφηνίζει πολλά από τα σκοτεινότερα σημεία του.

Η υποδειγματική τυπογραφική επιμέλεια της έκδοσης έχει περιορίσει στο ελάχιστο τις τυπογραφικές αβλεψίες (εντόπισα μόνον ένα *ούτοις*, αντί *αυτοίς*, στην αρχή της σελ. 215, XVII 4,97), δεν μπόρεσα ωστόσο να αντιληφθώ τον λόγο της ύπαρξης μεγάλων κενών διαστημάτων σε ορισμένες σελίδες (ενδεικτικά: 128, 152, 164, 464 και 467).

Με λίγα λόγια, έχουμε πλέον στη διάθεσή μας δύο εξαιρετικής ποιότητας εκδόσεις, οι οποίες, ενώ ξεκινούν από κοινές βάσεις, διαφέρουν ουσιωδώς μεταξύ τους ως προς την αντιμετώπιση των προβλημάτων του κειμένου και τις λύσεις που προτείνουν, και καθεμιά τους παρουσιάζει αξιόλογα προτερήματα. Κάθε σοβαρός μελετητής του Μαξίμου, που θέλει να διαμορφώσει ολοκληρωμένη άποψη για το κείμενο, θα πρέπει, θαρρώ, να συμβουλευτεί και τις δύο. Δεν υπάρχει, ωστόσο, αμφιβολία ότι η μνημειώδης εργασία του Κ. είναι αυτή που θα σφραγίσει αποφασιστικά τη σχετική έρευνα κατά τα ερχόμενα έτη, χάρη στην πληρότητα των πληροφοριών που παρέχει και την αναλυτικότητα του σχολιασμού της. Είναι κρίμα που δεν στάθηκε δυνατό οι δύο εκδότες να επωφεληθούν περισσότερο καθένας από τον μόχθο του άλλου, ενώ οι διαφορές τους όσον αφορά τη στιχαρίθμηση ίσως εξακολουθήσουν να δημιουργούν προβλήματα στις παραπομπές. Πάντως η εργασία τους αναμφισβήτητα θα ανανεώσει το ενδιαφέρον γι' αυτή τη σχετικά ξεχασμένη μορφή, που αντιπροσωπεύει μια παραμελημένη ερευνητική εποχή, έχει όμως πολλά να μας διδάξει για τη θεωρητική ευελιξία της ρητορικής αλλά ενίοτε και για τη δραστικότητα της τεχνικής της. Τα ρητορικά αυτά γυμνάσματα κατορθώνουν, μερικές φορές, χάρη σε κάποιες ζωηρές εικόνες (όπως, λ.χ., εκείνες της τρυφηλής θαλαμηγού [XXX 3] και του «χαταποδιού» της ψυχής [XXXIII 5]), με τις έντεχνα ρυθμιζόμενες εντάσεις τους, ακόμη και με την απλότητα και την αμεσότητα ορισμένων μηνυμάτων τους, να μας μεταδώσουν και σήμερα κάτι από το ρίγος που προκαλούσε η τόσο ένδοξη και δημοφιλής τότε, αλλά τόσο παραγνωρισμένη στις μέρες μας, τέχνη τους.

Αθήνα

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ

M. Share, Arethas of Caesarea's Scholia on Porphyry's Isagoge and Aristotle's Categories (Codex Vaticanus Urbinas 35): A Critical Edition [The Academy of Athens: Corpus Philosophorum Medii Aevi – Commentaria in Aristotelem Byzantina, 1], Athens-Paris-Bruxelles 1994, xvi+293.

Η νέα σειρά κριτικών εκδόσεων της Ακαδημίας Αθηνών *Commentaria in Aristotelem Byzantina* (διευθυντής της σειράς ο Λίνος Μπενάκης) εγκαινιάζεται με την έκδοση των σχολίων του αρχαιότερου βυζαντινού σχολιαστή του Αρι-

στοτέλη, του αρχιεπισκόπου Καισαρείας Αρέθα (850-925), στην *Εἰσαγωγή* του Πορφύριου και στις *Κατηγορίες* (ως το 4b 15) του Αριστοτέλη. Τα σχόλια αυτά σώζονται σε ένα μόνο χειρόγραφο, στον περίφημο κώδικα Vaticanus Urbinas Graecus 35 —γραμμένα από τον ίδιο τον Αρέθα στο περιθώριο των κειμένων στα οποία αναφέρονται— και εκδίδονται, για πρώτη φορά στο σύνολό τους¹, από τον M. J. Share, μαθητή του L. G. Westerink· πρόκειται για τη διδακτορική του διατριβή, που υποβλήθηκε στο τμήμα Κλασικών Σπουδών του State University of New York (Buffalo) το 1994.

Η έκδοση περιλαμβάνει μια σύντομη εισαγωγή του εκδότη (σσ. xi-xv), το κείμενο των σχολίων στην *Εἰσαγωγή* (σσ. 1-130) και το κείμενο των σχολίων στις *Κατηγορίες* (σσ. 131-229) —με κριτικό υπόμνημα και υπόμνημα πηγών και παράλληλων χωρίων—, τα διαγράμματα που συμπληρώνουν συνήθως στα χειρόγραφα τα υπομνήματα ή τα σχόλια σε λογικά έργα (σσ. 231-251), τις περιθωριακές σημειώσεις (marginalia) που αναφέρονται στα σχόλια (σσ. 253-256) και συνοδεύεται από πίνακες χωρίων (σσ. 257-259), κυρίων ονομάτων (259-261) και λέξεων (261-293).

Με την έκδοση των σχολίων του Αρέθα, οι ασχολούμενοι με την ιστορία των αριστοτελικών σπουδών έχουν πλέον στη διάθεσή τους έναν ακόμη κρίκο της μακριάς αλυσίδας της αριστοτελικής εξηγητικής παράδοσης, ο οποίος μάλιστα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν λάβουμε υπόψη ότι τα σωζόμενα υπομνήματα της ύστερης αρχαιότητας στην *Εἰσαγωγή* και στις *Κατηγορίες* φθάνουν ως τον 6ο/7ο αιώνα και ότι οι διδακτικές ανάγκες που υπαγόρευαν τη σύνθεση ερμηνευτικών υπομνημάτων παύουν να υφίστανται όταν κλείνει το πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης, το έτος 726: Οι πηγές του Αρέθα, ο τρόπος με τον οποίο τις αξιοποιεί, κυρίως όμως το υλικό που περιέχεται στα σχόλιά του και που δεν υπάρχει στα σωζόμενα υπομνήματα της ύστερης αρχαιότητας είναι θέματα που, κατά τη γνώμη μου, αξίζει τον κόπο να μελετηθούν. Για σύγκριση προσφέρονται, καταρχήν, τα τρία υπομνήματα στην *Εἰσαγωγή*, που ανήκουν όλα στη διδακτική-εξηγητική παράδοση της λεγόμενης Αλεξανδρινής σχολής², και τα επτά στις *Κατηγορίες*³, εκδεδομένα στη σειρά *Commentaria in Aristotelem Graeca*.

Όπως διαπιστώνει ο Share στην εισαγωγή του (σσ. xii-xiii), τα σχόλια του Αρέθα και στις δύο λογικές πραγματείες περιέχουν υλικό που προέρχεται

1. Η αρχή των σχολίων στις *Κατηγορίες* (131-139,31 Share) έχει εκδοθεί από τον Chr. A. Brandis, *Scholia in Aristotelem*, Berolini 1836, 30a 27-34b 14· μικρά τμήματα των σχολίων από τον A. Busse στις praefationes των εκδόσεων των υπομνημάτων του Ηλία (xx-xxiii), του Αμμωνίου (xxvii) και του Δαυίδ (ix-xi) στην *Εἰσαγωγή*, και από τον C. Kalbfleisch στην praefatio της έκδοσης του υπομνήματος του Σιμπλικίου στις *Κατηγορίες* (xiv-xv).

2. Αμμώνιος Ερμείου, CAG IV 3, Ηλίας, CAG XVIII 1, Δαυίδ, CAG XVIII 2. Ένα ακόμη υπόμνημα στην *Εἰσαγωγή* έχει εκδοθεί από τον L. G. Westerink: *Pseudo-Elias [Pseudo-David], Lectures on Porphyry's Isagoge*, Amsterdam 1967 (terminus ante quem, σύμφωνα με τον εκδότη, το έτος 726).

3. Πορφύριος, CAG IV 1, Δέξιππος, CAG IV 2, Αμμώνιος Ερμείου, CAG IV 4, Ιωάννης Φιλόπονος, CAG XIII 1, Σιμπλικίος, CAG VIII, Ολυμπιόδωρος, CAG XII 1, Ηλίας, CAG XVIII 1.

1. από τα σωζόμενα υπομνήματα, και 2. από μη σωζόμενα υπομνήματα, τα οποία όμως πρέπει να ανήκουν στην αλεξανδρινή παράδοση. Το υλικό αυτό ο συντάκτης των σχολίων το παραθέτει σε ορισμένες περιπτώσεις αυτούσιο, κατά κανόνα όμως το επεξεργάζεται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό: το παραφράζει ή το συντέμνει ή συνδυάζει στο ίδιο σχόλιο περισσότερες από μία πηγές. Ατυχώς ο χρήστης της έκδοσης δεν μπορεί να αξιοποιήσει τις παρατηρήσεις του εκδότη σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι πηγές των σχολίων μέσω των παραπομπών που αυτός δίνει στην εισαγωγή του: ο «δαίμων του τυπογραφείου» ευθύνεται προφανώς για το γεγονός ότι όλες ανεξαιρέτως οι παραπομπές στις σελίδες της έκδοσης είναι λανθασμένες⁴.

Κατά τον Share (σ. xv), ο οποίος υιοθετεί την άποψη του Busse⁵, δεν φαίνεται πιθανό να χρησιμοποιήσει ο Αρέθας τα πρωτότυπα κείμενα των υπομνημάτων, αλλά πρέπει να άντλησε το υλικό του από μία ή περισσότερες συλλογές σχολίων. Η παραδοχή αυτή, εντούτοις, δεν μπορεί να δικαιολογήσει μια στάση “παραίτησης” εκ μέρους του μελετητή στο πρόβλημα της προέλευσης των σχολίων αυτών· αντίθετα, η διερεύνηση του προβλήματος οδηγεί συχνά σε πολύ χρήσιμα συμπεράσματα ως προς την προέλευση, την παλαιότητα και τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται τα ερμηνευτικά κλισέ που συνιστούν τον βασικό πυρήνα της αριστοτελικής *ἐξηγήσεως* από την ύστερη αρχαιότητα και εξής.

Άλλωστε, παρά το γεγονός ότι η έρευνα των πηγών κειμένων όπως αυτά τα σχόλια του Αρέθα είναι ιδιαίτερα επίπονη και πολλές φορές οδηγεί σε αδιέξοδο, περιμένει κανείς στην εισαγωγή των εκδόσεων να τίθενται —τουλάχιστον— τα προβλήματα. Στην προκειμένη περίπτωση ο εκδότης περιορίζει τις παρατηρήσεις του στη σχέση των σχολίων με τα υπομνήματα της αλεξανδρινής σχολής, χωρίς να προχωρεί καθόλου προς την κατεύθυνση της σωστής διαπίστωσης του Busse (βλ. σημ. 5) ότι το *corpus* αυτό των σχολίων είναι προϊόν διαφορετικών ανθρώπων αλλά και διαφορετικών εποχών και ότι ορισμένα από τα σχόλια «*ex vetustis commentariis haud dubie originem duxerunt*». Κατά τη γνώμη μου, άξιζε τον κόπο να επισημανθούν, π.χ., οι αναφορές στον Αλέξανδρο Αφροδισιέα που δεν προέρχονται από τα σωζόμενα υπομνήματα· ας δούμε τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Στο 1b 16 των *Κατηγοριῶν* (*τῶν ἑτερογενῶν καὶ μὴ ὑπ’ ἄλληλα τεταγμένων*) το σχόλιο του Αρέθα (159,23 κ.ε.) δεν υιοθετεί τον τύπο *ἑτερογενῶν* της χειρόγραφης παράδοσης του αριστοτελικού κειμένου —τον οποίο δέχονται ο Πορφύριος (βλ. 83,7· 84,4· 139,26), ο Αμμώνιος (βλ. 31,13 κ.ε.) και ο Ολυμπιόδωρος (βλ. 52,20-22)⁶— αλλά τη διατύπωση *ἐτέρων γενῶν*, όπως ο Δέξιππος (βλ. 29,29 κ.ε.) και ο Σιμπλίσιος (βλ. 54,22-23 και 56,16 κ.ε.).

4. Ενδεικτικά: στην υποσημείωση 9 της σ. xii 17,10-16=13,2-7· 18,1-3=13,18-19· 20,24-28=15,19-22· 32,3-8=24,6-10· 36,11-21=27,15-23· 53,6-12=39,29-40,2· 57,16-20=43,1-4· 76,24-77,4=57,12-15· 117,25-118,1=86,24-28· 169,3-6=124,3-8.

5. Βλ. την *praefatio* της έκδοσης του Πορφυρίου (σ. xl-xli).

6. Ο Φιλόππος (βλ. 40-41,5) και ο Ηλίας (βλ. 155,9-20) έχουν επίσης *ἑτερογενῶν* στα σχετικά λήμματα, σχολιάζουν όμως το χωρίο σαν να υπήρχε στο κείμενο *ἐτέρων γενῶν*.

Το ενδιαφέρον είναι ότι στο σχόλιο διαβάζουμε ότι ο Ἀφροδισιεύς γνώριζε πως η παράδοση του κειμένου διχάζεται ως προς αυτό το σημείο και ότι ο ίδιος προέκρινε τη γραφή *έτέρων γενῶν*. Αν την πληροφορία αυτή του σχολίου τη συνδυάσουμε 1. με το λακωνικό σχόλιο του Σιμπλικίου (57,21-22: *χρή δὲ καὶ τοῦτο εἰδέναι, ὅτι τῶν ἐτέρων γενῶν, ἀλλ' οὐχὶ τῶν ἑτερογενῶν δεῖ ὑπαναγινώσκειν*) και 2. με το γεγονός ότι αμέσως μετά στο υπόμνημα του Σιμπλικίου ακολουθούν θέσεις του δασκάλου του Αφροδισιέα, του Ερμίνου (ο οποίος πρέπει επίσης να είχε υιοθετήσει τη γραφή *έτέρων γενῶν*: βλ. Σιμπλ. 58,20: *ὅτι οἱ περὶ τὸν Ἑρμῖνον τὸ ἔτετρα καὶ μὴ ὑπ' ἄλληλα οὐ καλῶς ἐδέξαντο*), δικαιούμαστε να την αξιολογήσουμε ως βάσιμη και ιδιαίτερα σημαντική.

Με αφορμή το χωρίο 6,6-11 της *Εἰσαγωγῆς* παρατίθεται στα σχόλια του Αρέθα (52,18-54,8) μια συνηγορία *τοῖς τὸ ὄν μὴ ὡς ὁμώνυμον φωνῆν διαιρουῖσι καὶ ἔλεγχος τούτου*, παρουσιάζονται δηλαδή τα επιχειρήματα που διατυπώθηκαν εναντίον της θέσης ότι το ὄν διαιρείται στις δέκα κατηγορίες όχι ως γένος σε εἶδη, αλλά ως ὁμώνυμος φωνή σε δέκα σημανόμενα, και στη συνέχεια η ανασκευή τους. Στο υπόμνημα των πηγῶν δίνονται παράλληλα (για ένα μικρό μέρος του σχολίου) από τα σωζόμενα υπομνήματα στην *Εἰσαγωγή*: εντούτοις για πραγματικό παράλληλο θα μπορούσαμε να μιλήσουμε μόνο στην περίπτωση του Δαυΐδ: στο υπόμνημά του συναντούμε τον σχετικό προβληματισμό, πληροφορούμαστε (156,30-32) ότι ο αντίλογος στη θέση «*τὸ ὄν ὁμώνυμον*» προέρχεται από τον Πλάτωνα (= τους Πλατωνικούς⁷) και έχουμε μια *συνηγορίαν* υπέρ του Πλάτωνα (βλ. 158,2 κ.ε.), η οποία έχει στόχο να δείξει ότι η δική του άποψη σχετικά με το πρόβλημα δεν διαφέρει στην πραγματικότητα από την άποψη του Αριστοτέλη. Ο Δαυΐδ δεν είναι η πηγή του σχολίου του Αρέθα, στο οποίο υπάρχουν επιπλέον επιχειρήματα, που ανάγονται σε μια φάση της εξηγητικής παράδοσης που προηγείται της αλεξανδρινής: δύο από αυτά (53,4-25 και 53,33-54,8)⁸ υπάρχουν στο υπόμνημα του Δεξίππου στις *Κατηγορίες* (βλ. 34,25-35,22): ο κοινός στον Δεξίππο και στο σχόλιο ορισμός του ὄντος ως *ποιεῖν ἢ πάσχειν* —που παραπέμπει στον *Σοφιστή* του Πλάτωνα (247d-e), επιβεβαιώνοντας την πληροφορία του Δαυΐδ ότι η πολεμική προήλθε από τους Πλατωνικούς— απορρίπτεται και στις δύο περιπτώσεις: στο σχόλιο του Αρέθα (βλ. 53,14) όμως περιλαμβάνεται και ένα μέρος της ανασκευής του “πλατωνικού” επιχειρήματος από τον Αλέξανδρο Αφροδισιέα.

Συζητώντας τη σχέση των σχολίων του Αρέθα με το έργο του Αμμωνίου ο Share περιορίζεται στη διαπίστωση «he [Ammonius] is quoted once in the *Isagoge scholia* (p. 150,22-29) and once in the *Categories scholia* (p. 206,

7. Πολύ συχνά ακόμη και διατυπώσεις του τύπου «ὡς Ἀριστοτέλης (ἢ Πλάτων) φησὶν» δεν παραπέμπουν στο αριστοτελικό ή στο πλατωνικό κείμενο, αλλά σε ερμηνείες τους: χαρακτηριστικό παράδειγμα η κοινή στον Ηλία (*Εἰς τὰς Κατ.* 167,9-10 και 238,17-18) και στον Αρέθα (178,4-5) δήλωση ότι ο Πλάτων χαρακτήριζε τους ανθρώπους *κέρματα ἀνθρώπου*.

8. Για το 53,26-32 του Αρέθα πρβ. Δεξίππο 13,16-23 (επίσης Πλάτ. *Σοφιστ.* 260b 7-8 και *Αριστ., Μετὰ τὰ φυσ.* Θ 10, 1051a 34 και Ν 2, 1089a 16).

21-27)⁹, but in neither case from an extant work» (σ. xii, σημ. 10). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρώτη περίπτωση: Ἄμμωνιος μὲν οὖν ὁ μέγας οὐ μόνον ἀνθρώπου φησὶ τὸ γελαστικόν, ἀλλὰ καὶ ἐρωδιού, καὶ ὅτι οὐκ αἰεὶ αὐτῷ ὑπάρχει, ἀλλὰ καὶ ποτε χωρίζεται αὐτοῦ, ὡς ἀπὸ τῶν ἐν Τροφωνίου γενομένων ἔστι μαθεῖν· οὗτοι γὰρ τῷ φόβῳ τῶν ἐκεῖ κολαστηρίων καὶ φόνων ἀγέλαστοι τὸν ἔπειτα διεγίνοντο χρόνον. Πράγματι, τίποτε σχετικό δεν ὑπάρχει στα σωζόμενα υπομνήματα του Ἀμμωνίου· ωστόσο, τόσο το γελαστικόν του ἐρωδιού ὅσο και το ἀποτέλεσμα τῆς ἐπίσκεψης στο μαντεῖο του Τροφωνίου¹⁰ ἀναφέρονται στο ὑπόμνημα του Δαυὶδ στὴν *Εἰσαγωγή*, σε ἓνα χωρίο που σημειώνεται ἀπὸ τον ἐκδότῃ στο ὑπόμνημα των πηγῶν (204,14-16: *πρῶτον μὲν ἔστιν καὶ ἄλλα ζῶα γελαστικά, ὡσπερ ἱστορεῖ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Περί ζῶων περὶ τοῦ ἐρωδιού*). Ἀπὸ τῆς σύγκριση των δύο χωρίων διαπιστώνουμε ὅτι στον Ἀρέθα δεν ὑπάρχει ἡ υποτιθέμενη παραπομπή στον Ἀριστοτέλη (ἄλλωστε, πρβ. *Περί ζῴ. μορ.* 673a 8: *τὸ μόνον γελᾶν τῶν ζῶων ἄνθρωπον*· πρβ. και a 28) καὶ ὅτι —επομένως— ὁ Δαυὶδ δεν εἶναι ἡ πηγὴ του. Ἀν λάβουμε ὑπόψη 1. ὅτι τὸ ἴδιον συζητεῖται ἀναλυτικὰ ἀπὸ τον Ἀριστοτέλη στα *Τοπικά*, 2. ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἀναφορὰ στον Ἀμμώνιο ἀκολουθεῖται στα σχόλια του Ἀρέθα ἀπὸ τις θέσεις περὶ ἰδίου που διατύπωσε ὁ Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς ἐν τισὶ *μονοβίβλοις* (111, 3 κ.ε.), καὶ 3. ὅτι τις σχετικὲς θέσεις του Ἀλεξάνδρου τις βρίσκουμε στο ὑπόμνημά του στα *Τοπικά* (βλ. CAG II 2, 43,6-8 καὶ 46,3-6), τότε ἡ ὑπόθεση ὅτι στο σημεῖο αὐτὸ ἔχουμε να κάνουμε με ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ —χαμένο σήμερα— ὑπόμνημα του Ἀμμωνίου στα *Τοπικά*, στο ὁποῖο αὐτὸς παρέθετε καὶ τις ἀπόψεις του Ἀλεξάνδρου, δεν φαίνεται ἀβίαστη.

Ἀρκετὰ συχνὰ στα σχόλια στις *Κατηγορίες* κατονομάζεται ὡς πηγὴ ὁ Σιμπλικίος (π.χ. 162,25: *οὕτως Σιμπλικίος* 178,32: *Σιμπλικίος φησὶν*· 173,5· 179,8: *Σιμπλικίου*), ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα του ὁποῖο παρατίθενται ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα· σε ἓνα σημεῖο (28^v) ὑπάρχει ἡ ἀπροσδόκητη σημείωση *ἐκ τῶν Ἰαμβλίχου* (βλ. 221,5). Στὴ σημείωση αὐτὴ ὁ ἐκδότῃς δεν ἀφιερώνει οὔτε μὴ λέξη στὴν εἰσαγωγή ἢ στο ὑπόμνημα των πηγῶν¹¹. Δεν παραπέμπει καν σε ὅσα λέει σχετικά με αὐτὴν ὁ Busse στὴν *praefatio* τῆς ἐκδόσεως του ὑπομνήματος του Ηλία¹². Κατὰ τὴ γνώμη μου, πρόκειται γιὰ ἓνα θέμα πρὸς διερεύνηση: ὅτι ἔχουμε να κάνουμε με ὑλικὸ που ἀνάγεται στον Ἰάμβλιχο εἶναι βέβαιο (ἀποδει-

9. Καὶ στις δύο περιπτώσεις οἱ παραπομπές εἶναι λαθησμένες: 150,22-29=110,30-36 καὶ 206,21-27=153,5-9.

10. Πρβ. Ἀθήναιο, XIV 614a, III 354,5-8 Kaibel: *Παρμενίσκος δὲ ὁ Μεταποντίνος, ὡς φησιν Σῆμος ἐν ἐ' Δηλιάδος, καὶ γένηι καὶ πλούτῳ πρωτεύων εἰς Τροφωνίου καταβάς καὶ ἀνελθὼν οὐκ ἔτι γελᾶν ἐδύνατο*.

11. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ με τὴν πληροφορία που παρέχουν τα σχόλια του Ἀρέθα (152,34-153,4) ὅτι ὁ Θεμιστίος (προφανῶς στὴν, χαμένη σήμερα, παράφρασή του των *Κατηγοριῶν*) προσέθεσε στα ἐντεκα γνωστὰ σημειώματα του ἐν τινι καὶ ἓνα δωδέκατο, τὸ *χθές*.

12. Βλ. σ. xxi: *maximam autem admirationem mihi movit Iamblichi nomen expositioni quae est de substantia praepositum (f. 28v): ἐκ τῶν Ἰαμβλίχου [...]. sed accuratius quaerenti mihi persuasum est illam notam omni fide carere. nam quae sequitur interpretatio ex Siplmlici commentario videtur excerpta esse eodemque ex fonte Iamblichi nomen hausum*.

κνύεται από τη σύγκριση του σχολίου με το υπόμνημα του Σιμπλικίου [114-115 και 118-119] και του Δεξίππου [57-58 και 60]¹³: το θέμα είναι αν όντως ο συντάκτης του σχολίου συμπεραίνει από το κείμενο του Σιμπλικίου, όπως υποστηρίζει ο Busse, ότι πρόκειται για Ιάμβλιχο ή αν η σημείωση σχετικά με την πατρότητα του σχολίου ανάγεται στον αρχικό πυρήνα του corpus και αναφέρεται, επομένως, σε ένα απόσπασμα από το χαμένο σήμερα υπόμνημα του Ιαμβλίχου στις *Κατηγορίες*. Πάντως ένα πρώτο επιχείρημα εναντίον της πρώτης υπόθεσης συνιστά, πιστεύω, το γεγονός ότι σε μια άλλη περίπτωση δηλώνεται ρητά στα σχόλια ότι τα σχετικά με τον Ιάμβλιχο προέρχονται από το υπόμνημα του Σιμπλικίου (βλ. 191,30-31: *εἰσάγει δὲ [ο Σιμπλίκιος] καὶ τὸν Ἰάμβλιχον οἰόμενον...* και 192,5: *καὶ οὕτως μὲν Σιμπλίκιος περὶ Ἰαμβλίχου*).

Για το πρώτο σχόλιο του Αρέθα στο 4,21-25 της *Εἰσαγωγῆς* (37,18-38,27) ο Share δεν δίνει στο υπόμνημα των πηγών παράλληλα χωρία, επειδή εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι τίποτε σχετικό δεν υπάρχει στα σωζόμενα υπομνήματα στην *Εἰσαγωγή*, τα οποία παίρνει ως βάση της σύγκρισης¹⁴. ωστόσο, το σχόλιο παραπέμπει ευθέως στη γνωστή αριστοτελική θέση ότι η φύση προχωρεί βήμα-βήμα από τα άψυχα στα έμψυχα μέσω οριακών περιπτώσεων, που διαθέτουν διακριτικά χαρακτηριστικά τόσο της αμέσως κατώτερης όσο και της αμέσως ανώτερης φυσικής βαθμίδας¹⁵, τη θέση που οδήγησε στη μετααριστοτελική¹⁶ διάκριση των *έμψύχων* σε *φυτά*, *ζώοφυτα* και *ζῶα*. Η επιχειρηματολογία υπέρ της ορθότητας της *διαίρεσως* αυτής των *έμψύχων* στηρίζεται, τόσο στο πρώτο όσο και στο τέταρτο κατά σειράν σχόλιο του Αρέθα στο ίδιο χωρίο του Πορφυρίου (βλ. 41,15 κ.ε.), σε θέσεις που ο Αριστοτέλης διατυπώνει στο *Περὶ ψυχῆς* (πρβ. A 6, 410b 18-24· 411b 27-30· B 2, 413a 11-3, 415a 13 και Γ 12, 434a 22 κ.ε.)¹⁷. Μια σύγκριση με το υπόμνημα του Φιλοπόπου στην πραγματεία αυτή¹⁸ δείχνει πολύ καθαρά την απώτερη προέλευση του υλικού των σχολίων του Αρέθα. Το πιο ενδιαφέρον όμως είναι ότι η βιολογική αρχή του Αριστοτέλη που αξιοποιείται στο πρώτο σχόλιο χρησιμοποιείται και κατά τον υπομνηματισμό μιας ακόμη λογικής πραγματείας, των *Κατηγοριῶν*: τόσο ο Σιμπλικίος (98,25-28) όσο και ο Δεξίππος (49,14-20) αναφέρονται στην αρχή αυτή για να τεκμηριώσουν τη θέση τους ότι η *διαφορά* είναι *ουσιώδης ποιότητος, μέση ποιότητος καὶ οὐσίας: ἡ γὰρ φύσις οὐκ ἀμέσως ἀπὸ τῶν ἐναντίων εἰς τὰ*

13. Η κατά λέξιν συμφωνία μεταξύ Δεξίππου και Σιμπλικίου παραπέμπει κατά κανόνα στην κοινή τους πηγή, τον Ιάμβλιχο.

14. Ἰχνη του επιχειρήματος εντούτοις υπάρχουν τόσο στον Ηλία (Αρέθ. 38,24-26= Ηλ., *Εἰσ.*, 65,19-21) όσο και στον Ψευδο-Ηλία (Αρέθ. 38,20 κ.ε.= Ψευδο-Ηλ. 33,9 κ.ε.). Τα παράλληλα αυτά δεν σημειώνονται στο υπόμνημα του Share.

15. Βλ. *Περὶ ζῴ. μορ.* Δ 5 681a-b και *Περὶ τὰ ζῴ. ἰστ.* Θ 1 588b 4 κ.ε.

16. Βλ., π.χ., Ψευδο-Αρχύτα, *Καθολικοὶ λόγοι δέκα*, 5,33 Thesleff [=64 Szlezák].

17. Για το παράδειγμα των *έμπίδων* και των *σκολήκων* βλ. *Περὶ ζῴων γενέσεως* A 16, 721a 6-7.9, ενώ για το παράδειγμα των *ἡμιόνων* B 8, 748a 1 κ.ε.

18. CAG XV· βλ. εκεί 184,18 κ.ε.· 214,3 κ.ε. (ιδίως 214,25-30 και Αρέθ. 42,1-10)· 228,33-34· 235,29-236,2· 240,15-25· 258,1-260,3.

έναντία μεταβαίνειν φιλεῖ, ὥσπερ οὐδὲ ἀπὸ τῶν ζώων εἰς τὰ φυτά, ἀλλὰ μεταξύ τινὰ φύσιν τὴν τῶν ζωοφύτων ὑπέστησεν, συναγωγὸν ἀμφοτέρων τῶν ἄκρων καὶ συμπληρωτικὴν ἢ συνδετικὴν αὐτῶν πρὸς ἀλλήλα. Το γεγονός ὅτι το ἐπιχείρημα διατυπώνεται σχεδὸν με τις ἴδιες λέξεις στον Σιμπλίκιο καὶ στον Δέξιππο δείχνει ὅτι αὐτὸ ἀνάγεται σε μια φάση τῆς ἐρμηνευτικῆς παράδοσης που προηγείται τῆς ἀλεξανδρινῆς καὶ ὅτι προέρχεται ἴσως ἀπὸ τον Ιάμβλιχο¹⁹.

Σε ὑλικὸ τῆς ἀριστοτελικῆς ἐξηγητικῆς παράδοσης παραπέμπουν καὶ ὅσα διαβάζουμε σχετικὰ με τὴν ἀσάφειαν τὴν ὁποία ἐπετήδευον ἐν τοῖς οἰκείοις πόνοις οἱ παλαιοί (11,30-12,30). Πρόκειται γιὰ ἓνα θέμα που συζητεῖται συνήθως στα προλεγόμενα τῶν *Κατηγοριῶν*²⁰: ἡ ἀσάφεια, ὡς ἓνα εἶδος παραπετάσματος, ἔχει στόχο νὰ ἀποκλείσει τοὺς ἀμύητους ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν δημιουργῶν, ἐνῶ μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξή τῆς εἶναι εἴτε ἡ δυσκολία τῶν διανοημάτων εἴτε ἡ χρῆση μύθων ἢ συμβόλων. Περιέργως ὁ ἐκδότης 1. δὲν σημειώνει τὰ παράλληλα ἀπὸ τὰ υπομνήματα στις *Κατηγορίες* (πράγμα που κάνει ὁμως γιὰ τὸ ἄλλο τυπικὸ θέμα τῶν προλεγόμενων τῆς πραγματείας αὐτῆς, τὸ θέμα τῆς “νοθείας” τῶν συγγραμμάτων, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται ἐπίσης στα σχόλια του Ἀρέθα στὴν *Εἰσαγωγή* [βλ. 3,3-8]), καὶ 2. παραπέμπει στον Ἀμμώνιο (38,14-39,3), στον Ἡλία (41,28-42,10), στον Δαυῖδ (105,17-28 καὶ 106,5-9) καὶ στον Ψευδο-Ἡλία (28,26-30). Ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ τὰ τρία σχετίζονται με ἓνα ἄλλο σχόλιο του Ἀρέθα (στο 1,8-9 τῆς *Εἰσαγωγῆς*: βλ. 9,10 κ.ε. καὶ τὸ ὑπόμνημα τῶν πηγῶν): μόνον τὰ δύο χωρία του Δαυῖδ παρουσιάζουν πολὺ μεγάλες ὁμοιότητες με τὸ σχόλιο του Ἀρέθα, καὶ μόνον ὡς ἓνα σημεῖο: στο ὑπόμνημα του Δαυῖδ (ὅπως καὶ σε ὅλα τὰ υπομνήματα στὴν *Εἰσαγωγή* καὶ στις *Κατηγορίες*) ἀπουσιάζει ἡ ἐκτεταμένη ἐπεξήγηση τῶν γεωμετρικῶν καὶ ἀριθμητικῶν συμβόλων με τὰ ὁποῖα ὁ Πυθαγόρας τὴν οἰκείαν ἀπεκρύφτατο φιλοσοφίαν, τὴν ὁποία συναντοῦμε στο σχόλιο του Ἀρέθα (12,10-30)²¹. Βέβαια, στα *Προλεγόμενα τῆς φιλοσοφίας* του Δαυῖδ, τὰ ὁποῖα προηγούνται τοῦ υπομνήματός του στὴν *Εἰσαγωγή*, ὑπάρχει ἓνα ἀναλυτικὴ ἀναφορά στὴ συμβολικὴ τῶν ἀριθμῶν (βλ., π.χ., στο 53,16-27 ὅσα λέγονται γιὰ τὸν ἀριθμὸ ἐπτὰ, τὰ ὁποῖα προδίδουν ἓνα ἀπώτερη κοινὴ πηγὴ με τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο τοῦ σχολίου του Ἀρέθα): ὁ ἴδιος ὁμως ὁ Δαυῖδ δηλώνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα θέμα που συζητεῖται κατὰ παράδοσιν με ἀφορμὴ τοὺς ἑξὶ ὁρισμοὺς τῆς φιλοσοφίας (49,8-11: ἐπειδὴ ἐν τοῖς προλαβοῦσιν εἰρήκαμεν ἀριθμητικὴν αἰτίαν δεικνύουσας διὰ τί ἔξ εἰσιν οἱ τῆς φιλοσοφίας ὁρισμοί, ἐντεῦθεν λαβόντες οἱ ἐξηγηταὶ ἀφορμὴν ἔρχονται καὶ διαλαμβάνουσι περὶ τῶν ἀριθμῶν τῶν ὄντων ἄχρι τῆς δεκάδος). Καὶ σε ἄλλα υπομνήματα σε ἀριστοτελικά ἔργα συναντοῦμε τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπεξήγησης τοῦ Ἀρέθα: με ἀφορμὴ τὸ Α 5, 985b 23 κ.ε. τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά* τόσο ὁ Ἀλέξανδρος Ἀφροδι-

19. Βλ. τὴ σημ. 13.

20. Βλ. Σιμπλ. 7,1-22· Ἀμμών. 7,7-14· Φιλόπ. 6,19-28· Ὀλυμπιόδ. 11,21-12,17· Ἡλ. 124,25-127,2· βλ. ὁμως καὶ Σιμπλ., *Εἰς τὸ περὶ ψυχ.* (CAG XI) 28· Ἀσκληπιό, *Εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσ.* (CAG VI 2) 34,6-9 καὶ 44,12-17.

21. Βλ. Ιάμβλιχο, *Περὶ τοῦ Πυθαγορικοῦ βίου*, 5,17-18 Deubner· 59,23· 60,15 κ.ε.

σιεύς²² όσο και ο Ασκληπιός²³ αναφέρονται στα πυθαγορικά αριθμητικά σύμβολα με έναν ανάλογο με τον Αρέθα τρόπο, κάτι που κάνει και ο Σιμπλίκιος για τα —γνωστά από τον Τίμαιο του Πλάτωνα²⁴— γεωμετρικά σύμβολα με αφορμή το *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 8, 306b 33 κ.ε.²⁵ Μια σύγκριση με τα *Θεολογούμενα ἀριθμητικῆς* που παραδόθηκαν με το όνομα του Ιαμβλίχου²⁶ δείχνει πολύ χαρακτηριστικά τον τρόπο με τον οποίο “αυτονομεῖται” και χρησιμοποιείται το παραδοσιακό υλικό.

Πάντως για το πρόβλημα των πηγών των σχολίων του Αρέθα ο χρήστης της έκδοσης θα μπορούσε να έχει μια πιο καθαρή εικόνα αν το υπόμνημα πηγών και παράλληλων χωρίων είχε συνταχθεί βάσει ορισμένων αρχών. Εντούτοις, αν εξαιρέσουμε τις πολλές περιπτώσεις παραλείψεων²⁷ ή λανθασμένων ταυτίσεων²⁸, ο εκδότης

1. δεν ιεραρχεί τα παράλληλα βάσει του βαθμού ομοιότητας· χαρακτηριστικό παράδειγμα: για την “απορία”—κοινό τόπο στα υπομνήματα των *Κατηγοριῶν* «πῶς ο Αριστοτέλης στο *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* (B 3, 330a 30 κ.ε.) χαρακτηρίσει “ἐναντία” τὸ πῦρ τῶ ὕδατι καὶ τὸν ἀέρα τῇ γῆ, όταν στις *Κατηγορίες* υποστηρίζει ότι τίποτε δεν είναι ἐναντίον ταῖς οὐσίαις (3b 24-25);» το σχόλιο του Αρέθα (210,1-12) αναφέρεται στις λύσεις του Αλεξάνδρου και του Συριανού· οι λύσεις αυτές —κοινές σε όλα τα σωζόμενα υπομνήματα— μόνο στο υπόμνημα του Ηλία αποδίδονται στους συγκεκριμένους υπομνηματιστές· εντούτοις το παράλληλο από τον Ηλία δίνεται τελευταίο, ύστερα μάλιστα και από το παράλληλο στον Φιλόπονο, στο οποίο δεν υπάρχει καν η αναφορά στο *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*.

2. σημειώνει κατά το δοκούν τα αριστοτελικά, π.χ., ή τα πλατωνικά χωρία στα οποία γίνονται αναφορές στα σχόλια, ανεξάρτητα μάλιστα από το αν αυτά

22. *Εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσ.* (CAG I) 38,16-20· 39,3-16. Το χωρίο 39,8 κ.ε. του Αλεξάνδρου συνιστά το απ. 13 Ross από το *Περὶ τῶν Πυθαγορείων* του Αριστοτέλη (= απ. 203 Rose³).

23. *Εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσ.* (CAG VI 2) 34,21 κ.ε.: 36,1. 11-20.

24. Πρβ. 53c 4· 55e-56c· πρβ. και Τίμαιο Λοκρό 215,16 κ.ε.: 134 Marg.

25. Βλ. *Εἰς τὸ Περὶ οὐρανοῦ* (CAG VII) 620,21-24 και 621,9.

26. Πρβ. Αρέθ. 12,20-22 και Θεολ. ἀρ. 9,4-6 De Falco· Αρέθ. 12,22-23 και Θεολ. ἀρ. 30,17-19· Αρέθ. 12,26-28 και Θεολ. ἀρ. 55,5-7. 59,4-5· Αρέθ. 12,28-30 και Θεολ. ἀρ. 71,4-7.

27. Βλ. ενδεικτικά 21,23: πρβ. Αμμών. 54,20-21 (και Ψευδο-Πλάτ., *Ὅροι* 415a: για το πλατωνύχον ως στοιχείο του ορισμού του ανθρώπου βλ. Διογ. Λαέρτ. VI 40)· 38,20 κ.ε.: πρβ. Ψευδο-Ηλ. 33,9 κ.ε. (38,21-26: πρβ. Ηλ. 65,19-21)· 116,13-15=Δαυιδ 206,32-34· πρβ. και Ηλ. 92,20-21· 136,23-26: Σιμπλ. 16,17 κ.ε.: 65,14 κ.ε.: 137,10-13: Σιμπλ. 23,13-18 (πρβ. και *Ῥητορ.* Γ 2, 1405a 1)· 140,25-32: πρβ. και Ηλ. 137,15-21· 145,2-7 (πρβ. και 175,6-10): πρβ. Πορφύρ. 60,3-7· 169,20-23: Φιλόπ. 48,2-4.

28. Δεν έχουν, π.χ., καμία σχέση: 2,1-3: το παράλληλο 23,19-24 από τον Αμμών· 45,3-11: το παράλληλο 35,11 από τον Ψευδο-Ηλ· 66,23-28: το παράλληλο 76,28-77,8 από τον Ηλ· 132,1-5: το παράλληλο 24,19-20 από τον Ψευδο-Ηλ· 132,10-12: το παράλληλο 81,9-11 από τον Δαυιδ· 163,5-9: το παράλληλο 31,14-15 από τον Αμμών· 167,2-7: το παράλληλο 54,35-36 από τον Ολυμπιόδωρο· επίσης 142,9-24: Ηλ. 139,13-19 αντί για 139,29-140,25· 167,20-27: Αμμών. 34,29-35· αντί για: 167,20-24 Αμμών. 34,29-35,2 και 167,24-27 Αμμών. 35,4-8· Σιμπλ. 107,24-30 για το 210,19-25 του Αρέθα, αντί για το 210,1-12.

ταυτίζονται στις εκδόσεις των υπομνημάτων-πηγών τους (η εσκεμμένη παράλειψη αυτών ακριβώς των χωρίων θα μπορούσε ίσως να δικαιολογηθεί ως λύση κατ' οικονομίαν): έτσι, π.χ., στο 5,18-20 και στο 131,10-12 δίνεται η παραπομπή στον *Φαῖδρο* (237b 7-c2) ή στο 160,13 η παραπομπή στον *Γοργία* του Πλάτωνα (449a κ.ε.), παρότι και τα δύο χωρία ταυτίζονται από τον Busse στην έκδοση των υπομνημάτων του Ηλία, ενώ αντίθετα στο 21,10-11 δεν δίνεται η παραπομπή στα *Φυσικά* (Δ 1, 208b 26), παρότι και πάλι το χωρίο ταυτίζεται από τον Busse στην έκδοση του υπομνήματος του Δαυίδ (131,3-4): από την άλλη, η παραπομπή στο —ιδιαίτερα προσφιλές στους Νεοπλατωνικούς της Αλεξανδρινής σχολής— χωρίο 235c από τον *Σοφιστή* του Πλάτωνα δίνεται τρεις φορές (57,23-24· 145,16-17· 149,32-150,1)²⁹.

3. άλλοτε δηλώνει τα παραθέματα με αραιά στοιχεία και άλλοτε όχι, και πάλι κατά το δοκούν (χαρακτηριστικό παράδειγμα το χωρίο από τον *Φαῖδρο* που αναφέρθηκε πιο πάνω, το οποίο παρατίθεται και με τους δύο τρόπους): άλλοτε, ενώ αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει παράθεμα, όπως δείχνει η χρήση των αραιών στοιχείων, δεν το ταυτίζει ούτε όμως και δηλώνει την αδυναμία του να το ταυτίσει (ενδεικτικά: στο 16,1-5, όπου συζητούνται οι σημασίες του *ἔοικεν*, ταυτίζονται τα δύο ομηρικά παραδείγματα, όχι όμως το *ἔοικεν τὴν παρούσαν ζῶν ἐπιλειοπένας τὸν θεόν*, το οποίο προέρχεται από τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό [*Ἐπιστ.* 202,1-2 Galley]: το 45,7-8 δηλώνεται απλώς ως παράθεμα: πρβ. όμως SVF I 153 και II 1030, 1035). Χαρακτηριστική για τον τρόπο με τον οποίο ο εκδότης αντιμετωπίζει ενγένη τα παραθέματα είναι η στάση του απέναντι στους ομηρικούς στίχους³⁰: έτσι, στο 149,20-21, χωρίς να γίνεται στο κείμενο ονομαστική αναφορά στον Όμηρο, ταυτίζεται το παράθεμα: αντίθετα, αυτό δεν γίνεται στο 69,9-11 (*εἴ γε ἰκανὸς Ὀμηρος τὸν λόγον πιστώσασθαι, ὡς αἰεὶ φάσκων, τὸν ὅμοιον ἄγει θεὸς ὡς τὸν ὅμοιον = Ὀδύσ.* ρ 218: *ὡς αἰεὶ τὸν ὅμοιον ἄγει θεὸς ὡς τὸν ὅμοιον*) ούτε, φυσικά, στο 31,10: *τὴν δίψαν, ποιητικῶς εἰπεῖν, ἀκούμενοι (= Ἰλ. Ψ 2)*.

Αναφορές που δεν σημειώνονται από τον εκδότη, που αποδίδουν όμως —κατὰ τὴ γνώμη μου— τὴ φυσιογνωμία των σχολίων, είναι οι ακόλουθες:

21,10-11: *Ἀριστοτέλης τὸ κενὸν... ὑπογράφει τόπον ἀποδιδούς ἐστερημένον σώματος*. βλ. *Φυσ. ἀκρ.* Δ 1, 208b 26· 57,1-2: *καὶ φησιν ὡς δεῖ Πλάτωνι ἐπομένους τρία ταῦτα τῇ ἀπὸ τῶν γενῶν διαίρεσει συντηρεῖν*. πρβ. *Φίληβ.* 16c· *Πολιτικ.* 262a-c· *Σοφιστ.* 266a-b· 64,1 κ.ε.: *Ἀποροῦσι δὲ οἱ Στωικοί...* πρβ. SVF II 625· 72,32: *Ἀρι-*

29. Χαρακτηριστικές είναι και οι “παρατοποθετήσεις” παραπομπών, χωρίς εσωτερικές συνδέσεις: π.χ. η παραπομπή στον *Τίμαιο* (67e κ.ε.) γίνεται στο 213,6 (τοῦτο δὲ κατὰ Πλάτωνα, ὅς οὐδὲν τῶν ὄντων ἄμεσον οἶδεν) και ὄχι στο 196,12-13 (καὶ ἴσως ταῦτα Πλατωνικῶς: οὔτοι γὰρ ἔμμεσα πάντα φασίν): η παραπομπή στο *Περὶ ἐρμηνείας* (17b 23-37) γίνεται στο 92,13-19 και ὄχι στο 75,13-14 (εἰσὶς, για τον ὄρο ἀπροσδιόριστος—που δεν είναι ἀριστοτελικός— δεν δίνονται τα παράλληλα ἀπὸ το ὑπόμνημα του Ἀμμωνίου στο *Περὶ ἐρμ.* [CAG IV 5· βλ. ἐκεῖ 110,22-24· 162,29-31· 172,22-24]).

30. Κάτι ἀνάλογο και στην περίπτωση των προσφιλέστατων στους Νεοπλατωνικούς στίχων 1078-1079 ἀπὸ τὴν *Μήδεια* του Εὐριπίδη (210,23-25: *ὡσπερ ἐπὶ τῆς Μῆδειας παρ' Εὐριπίδῃ και μανθάνω μὲν οἶα δρᾶν μέλλω κακά, ἰθυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων*).

στοτέλης γοῦν τῷ δεσπότῃ φησὶ τὸν ἄνθρωπον ὑπάρχειν, χωρίζεται δὲ ὁ ἄνθρωπος τοῦ δεσπότῃς εἶναι· πρβ. Κατ. 7a 35-37· 110,15-18 και 224,4-9: βλ. Τοπ. Α 5, 102b 20-26, και για το παράδειγμα 7, 103a 36-37· 111,2-8: Ἀλέξανδρος μέντοι ὁ Ἀφροδισειεύς ἐν τισι μονοβίβλοις καὶ δι' ἐτέρων περὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιχειρεῖ...· πρβ. Αλεξ. Αφροδ., Εἰς τὰ Τοπ. (CAG II 2)43,6-8 και 46,3-6· 137,19-20 και 26-30: ἐν τῇ Ἀποδεικτικῇ καὶ τῇ Μετὰ τὰ Φυσικά· βλ. Ἀναλ. ὕστ. Α 2, 71b 33-72a 5 και Μετὰ τὰ φυσ. Ζ 7, 1032b 1 κ.ε.: 138,4-5: ὡσπερ και ἐν τοῖς Μετεώροις τὴν ὄψιν κατ' ἐκπομπὴν φησιν ἐν δὲ τῷ Περὶ ψυχῆς κατ' εἰσδοχὴν· βλ. Αριστ. Μετεωρ. Α 8, 345b 11· 6, 343a 13· Περὶ ψυχ. Β 7· 139,27-29· 139,16 κ.ε.: οὕτως τοῦ Ἀριστοτέλους ἀποδείξαντος ἐν τοῖς Σοφιστικοῖς ἐλέγχους ὅτι και ἔστι τὰ ὁμώνυμα και ἐξ ἀνάγκης και ἄπειρα· πρβ. Σοφ. ἔλ. 165a 6-13· 139,26: κατὰ μὲν Πλάτωνα τὸ ἐν· πρβ. Παρμ. 137c-142a, Πολιτεία VI 506e. 508b και 139,27: κατὰ δὲ τοὺς Στωϊκοὺς τὸ τί· πρβ. SVF II 333· 146,10-11: ὡς τὰ ὑγιεινά· τὰ μὲν γὰρ ποιεῖ τὴν ὑγείαν, τὰ δὲ σημαίνει, τὰ δὲ φυλάττει· βλ. Αριστ. Τοπ. Α 15, 106b 35-36· 169,20-21: ἰστέον δὲ ὅτι τριττὴν τὴν οὐσίαν βούλεται ἐν τῇ Φυσικῇ, ὕλην, εἶδος, τὸ συναμφοτέρον· πρβ. Μετὰ τὰ φυσ. Ζ 10, 1035a 2· Περὶ ψυχ. Β 2, 414a 14-16 (ἡ παραπομπὴ στην Φυσ. ἀχρ. και στον Φιλόπ. 48,2-4)· 169,33-34: περὶ οὗ εἴρηται τὸ δὲ ζῶον τὸ καθόλου ἢ οὐδὲν ἔστιν ἢ ὕστερον· βλ. Περὶ ψυχῆς Α 1, 402b 7-8· 170,1-4: ἐν τῷ ἡ' τῆς Φυσικῆς· πρβ. Θ 5, 256a 4 κ.ε.: ἐν τῇ Περὶ οὐρανοῦ· πρβ. Α 9, 277b 30· ἐν τῇ Μετὰ τὰ Φυσικά· πρβ. Β 2, 997a 34 κ.ε.: 170,15: ἐν τῇ Ἀποδεικτικῇ· πρβ. Ἀναλ. ὕστ. Α 31, 87b 28-88a 17 και Β 19, 99b 20 κ.ε.: 175,12: ὡς ἐν τοῖς Ἀναλυτικοῖς ποιήσει· βλ. Ἀναλ. πρότ. Α 25, 42b 1-26 και 26, 42b 30· 217,26-27: και ἐν τῷ ε' τῶν Τοπικῶν οὕτως τὸ ἴδιον ὠρίσατο· βλ. Τοπ. Ε 1, 128b 34 κ.ε.

Η φυσιογνωμία των σχολίων δίνεται και από τις ἔμμεσες αναφορές στις πηγές, οι οποίες αποκτοῦν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όταν απουσιάζουν από τις σωζόμενες πηγές των σχολίων και προδίδουν γνώση τόσο των κειμένων ὅσο και της ερμηνείας τους: πολύ χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα που δίνονται στο 165,23-27 για το ερμηνευτικό κλισίε³¹ ὅτι οι δέκα αριστοτελικές “κατηγορίες” αναφέρονται στην πραγματικότητα στην επιμέρους, στην ἄτομον οὐσίαν και στις ιδιότητές της, γι' αὐτό και θα μπορούσε κανεὶς να τις δει σε σχέση με ἕναν συγκεκριμένο ἄνθρωπο, τον Σωκράτη· για τις “κατηγορίες” του κείσθαι και ἔχειν τα παραδείγματα προέρχονται από τον Πλάτωνα: στην πρώτη περίπτωση (ἢ ἀνακεκλιμένος ὑπὸ τὴν πλάτανον ἀπὸ τοῦ χαμαιπειτῆς τῶν Λυσίου λόγων ἀχροῦσθαι) η αναφορά είναι στη γνωστὴ σκηνὴ ἀπὸ το προοίμιο του Φαίδρου (228d 6-229b 2), ενώ στη δεύτερη (τὰς βλαύτας ὑποδεδεμένος) στο Συμπόσιο (174a 3-4). Στο 76,13-14 (ὄπερ ἐπὶ τῶν ὑφασμάτων ὁρῶμεν· τὰ μὲν γὰρ δευσοποιοῦ και ἀνεκπλύτου τυγχάνει τῆς βαφῆς, τὰ δὲ ἐξιτήλου τε και ἐκπλύτου) το κείμενο παραπέμπει στην Πολιτεία Δ 7, 429e. Στο 9,16-17 η αναφορά στη δυσκολία των ηρακλείτειων ἔργων με τη φράση περὶ ὧν και εἴρηται ὡς Δ η λ ι ο υ δέονται κολυμβητοῦ παραπέμπει στον Διογένη Λαέρτιο (II 22 και IX 12= Ηράκλ. Α 1

31. Βλ. Δέξιππο 42,23-25: ὥστ' ἐν μὲν τοῖς αἰσθητοῖς εἰσιν αἱ δέκα κατηγορίαι, διόπερ δὴ και ἐν τῷ Σωκράτει ταύτας ἂν τις δείξειεν και Σιμπλίκιο 75,16-17: διόπερ και ἐν τῷ Σωκράτει τὰς δέκα κατηγορίας ὁ Ἀρχύτας ἐπιδείκνυσι.

και Α 4 D.-K.: πρβ. και Σούδα s.v. *Δηλίου κολυμβητοῦ*: το ενδιαφέρον είναι ότι ο Δαυίδ (105,12-13) —με το κείμενο του οποίου το συγκεκριμένο σχόλιο του Αρέθα έχει εντυπωσιακή ομοιότητα— αλλά και ο Ηλίας (42,2) έχουν την παραλλαγή *βαθέος κολυμβητοῦ*.

Πολλά προβλήματα υπάρχουν τόσο στο κείμενο όσο και στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης. Ως προς το κείμενο: εκτός από τα ουκ ολίγα τυπογραφικά λάθη³², φαίνεται ότι το θέμα του συλλαβισμού δεν απασχόλησε καθόλου τον εκδότη (ή τον επιμελητή της έκδοσης); για τα συμφωνικά συμπλέγματα δεν ακολουθείται κανένας κανόνας: συνήθως χωρίζονται λανθασμένα³³, μερικές φορές σωστά³⁴, κάποτε με διαφορετικό τρόπο μέσα στην ίδια σελίδα (π.χ. 14,4-5 *παν-τοδαπός*, 14,14-15 *δείκνυ-νται*). Οι προθέσεις ως πρώτο συνθετικό χωρίζονται κατά κανόνα λανθασμένα³⁵, ο τύπος *εἰσί* δεν εγκλίνει, περιέργως, τον τόνο του όταν προηγείται το *οὐκ*³⁶, ενώ σημειώνεται κορωνίδα σε περιπτώσεις συναίρεσης (*προὔτιματo* 31,2· *προὔκειτο* 148,14· *προὔχουσιν* 149,15). Και η στίξη έχει προβλήματα: το κόμμα χρησιμοποιείται συχνά χωρίς να υπάρχει λόγος —κάποτε και στη θέση της τελείας— και όχι πάντοτε με ενιαίο τρόπο. Ορισμένες φορές όμως η χρήση της στίξης προδίδει πλήρη παρανόηση του κειμένου: Στο 135,7-9 διαβάζουμε *ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ τὰ ὀνόματα τῆς πρώτης θέσεως ἄπειρα, αἱ δὲ κατηγορίαι ὠρισμένοι (δέκα γὰρ πρόσκειται), διὰ τοῦτο τὸ*

32. *ὡσπερ* (2,6), *παρὸν φησι* (5,4), *γενέσι* (15,21), *τοῖς φιλοσοφοῖς* (20,6), *αἱ* (21,6), *αὐται* (21,7), *ἦ τε* (23,25), *εἶπεν* (25,5), *καὶ γὰρ εἰσί τινα* (26,5), *τὰ αὐτὰ ἐστι* (26,18 και 27,9), *διακρίναι* (28,23), *πρὸς τι* (29,22), *ἐννοίας* (30,6), *θεωρούμενη* (33,13), *τοῦτο* (= *τοῦτον*, 36,18), *τῇ τάξῃ* (37,6), *κιν-ήσει* (38,20-21), *μέρη ἐστι* (41,7), *τούναντίον* (41,29), *κυρίως ἐστι* (42,13), *γαρ* (43,1), *τὰ θυμοειδῆ* (46,18), *Οἰλέως* (53,12 κριτ. υπόμν.), *προς* (59,9), *ὅτε* (61,4), *και* (77,6), *οὔδε* (78,29), *εἰ εἰσὶν* (85,4-5), *χρεῖα* (86,20), *ἐν τῷ γένει εἰσι* (95,12-13), *οὔτοι* (98,3), *ἀνθρώπου* (99,17), *τοῦτω* (101,19), *δεύτερος φημι* (102,24), *βαθμούς* (109,16), *ἀντικείμετα* (111,20), *συγγινόμενων* (134,16), *ἀλλ' περὶ* (135,26), *εἰληψε* (136,5), *δια* (137,31), *φαρος* (141,29), *τὰ δ' οὐ* (142,12), *βελτίον* (143,7), *οἶον* (155,26), *εἰς* (157,7), *πράξιν* (160,22), *μιά* (165,12), *ὅ* (172,32)· επίσης cf. *El.* 8,21 *διάβ.* 85,29 (96,16, κριτ. υπόμν.), *El.* 99,16-200,25 (= *Dav.*) *διάβ.* *El.* 99,16-100,25; cf. *Dav.* 218,32-219,14 (128, κριτ. υπόμν.), *Amm.* 47,18-19; *Philop.* 68,6-12 *διάβ.* *Amm.* 46,8-12; *Philop.* 66,7-12 (197,3-5), 21-207,8 *διάβ.* 21-208,8 (204, κριτ. υπόμν.).

33. Π.χ.: *παρό-ντος* (1,10-11), *ισάριθ-μα* (3,9-10), *δείκνυ-νται* (14,14-15), *έχό-ντων* (17,14-15), *32,29-30*, *σημα-ντικόν* (22,4-5), *διαφερό-ντων* (25,24· 99,28), *διαφέρο-ντα* (26,5-6), *έχο-ντες* (31,9-10), *ένα-ντίον* (39,1-2· 208,1-2· 211,20), *λυπού-ντων* (42,19), *πραγ-μάτων* (50,11-12· *πράγ-μασι*, 140,30-31· *πράγ-ματι*, 153,10-11· 11-12· *πράγ-ματος*, 207,19-20), *πά-ντων* (65,1-2), *ἐπιγιγνω-σκό-ντων* (67,5-6), *πά-ντως* (75,9-10), *τούνα-ντίον* (90,31-32· 120,10-11), *ἀριθ-μὸν* (93,6-7· *ἀριθ-μούς* 128,29-30), *φέρο-νται* (112,17-18), *προσό-ντος* (127,25-26), *συνελθό-ντες* (135,3-4), *παρά-δειγμα* (155,21-22), *ἐξισαζό-ντων* (158,20-21), *ἀσύ-μπλεκτον* (165,14-15), *τεταγ-μένων* (171,4-5), *σημαίνο-ντα* (189,26-27), *τάνα-ντία* (217,24-25).

34. *παν-τοδαπός* (14,4-5), *πρά-γματα* (18,11-12· 53,4-5· *πρα-γματών*, 104,32-33· *πρά-γμα-τος*, 151,7), *λέγον-τες* (100,13-14), *έν-ταῦθα* (130,10-11), *έναν-τίω* (132,13-14), *ἐπικρίναν-τα* (155,1-2), *πάν-των* (158,29-30), *κέν-τρον* (158,32-33), *ἀποδιοπομ-πῶν* (172,23-24), *έναν-τίον* (207,21-208,1).

35. *προ-σεχές* (35,15-16· *προ-σεχῶς* 43,2-3), *συνει-σάγεται* (51,35-52,1), *προ-σελθόντα* (86,8-9), *συνε-καθέν* (139,24-25), *πρό-σεστιν* (226,32-227,1).

36. 20,30· 26,14· 51,27-28. 32. 33· 83,20· 84,23· 85,3. 4· 5· 93,1. 3. 5· 95,7. 10. 11. 13. 17· 96,4· 163,14· 166,25· 187,23. 29· βλ. όμως 91,11. 12. 14 *οὐκ εἰσι*.

οὐ τῶν ἐπὶ μέρους καὶ ὅσα ἐξῆς. Αυτό που θέλει να πει το σχόλιο ἐδῶ είναι απλῶς ὅτι ἡ φράση οὐ τῶν ἐπὶ μέρους καὶ ὅσα ακολουθοῦν προστίθενται στον ορισμὸ του σκοποῦ των Κατηγοριῶν για να γίνει σαφές ὅτι οἱ πεπερασμένες αριστοτελικές “κατηγορίες” δεν είναι οἱ “ἀπειρες” λέξεις τῆς πρώτης θέσεως. Το κείμενο, επομένως, πρέπει να πάρει τὴ μορφή: αἱ δὲ κατηγορίαι ὠρισμέναί, δέκα γάρ, πρόσκειται διὰ τοῦτο τὸ οὐ τῶν ἐπὶ μέρους καὶ ὅσα ἐξῆς³⁷. Στο 169,32-34 (ὅτι πρώτη ἢ ἄτομος οὐσία τῆς καθόλου ἐπὶ τοῦ ἐννοηματικοῦ καθόλου, περὶ οὗ εἴρηται. τὸ δὲ ζῶν τὸ καθόλου ἢ οὐδὲν ἐστὶν ἢ ὕστερον.) ο ἐκδότης δεν ἀντιλήφθηκε τὸ αριστοτελικὸ παράθεμα (= *Περὶ ψυχῆς* A 1, 402b 7-8· για τὴν ἐρμηνεία που προϋποτίθεται στο σχόλιο του Ἀρέθα βλ. Ἀλέξανδρ. Ἀφροδ. *Περὶ ψυχῆς Suppl. Arist.* 2.1, 90,4-7 καὶ Ἀποριῶν καὶ λύσεων *Suppl. Arist.* 2.2, [XIa] 21 κ.ε.)· τὸ κείμενο πρέπει να πάρει τὴ μορφή: ... ἐπὶ τοῦ ἐννοηματικοῦ καθόλου, περὶ οὗ εἴρηται «τὸ δὲ ζῶν τὸ καθόλου ἢ οὐδὲν ἐστὶν ἢ ὕστερον».

Κάποτε δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ο ἐκδότης δυσκολεύεται να αποφασίσει στις περιπτώσεις που τον προβληματίζουν(;)· καὶ ἀν ἀκόμη υποθέσουμε ὅτι ο διαφορετικὸς τονισμὸς τῆς λέξης πη στο ἴδιο χωρίο (97,16-26, δύο φορές πῆ καὶ δύο πῆ) οφείλεται σε τυπογραφικὸ λάθος —επειδὴ οὔτε νοηματικὴ διαφοροποίηση ὑπάρχει οὔτε, ἄλλωστε, φαίνεται ὅτι ἐπιδιώκεται κάτι τέτοιο ἀπὸ τον ἐκδότη, δεδομένου ὅτι ἡ συνειδητὴ ἐπιλογή του ἀόριστου τύπου του ἐπιρρήματος θα συνεπαγόταν καὶ ἐφαρμογὴ των κανόνων τῆς ἐγκλισης τόνου— ο τονισμὸς τῆς λέξης αὐτοπαράγωγος ἀποτελεῖ ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα. Πρόκειται για μὴ λέξη που δεν περιλαμβάνεται στο LSJ καὶ που τὴ συναντοῦμε μὴ μόνον φορὰ στο ὑπόμνημα του Ολυμπιοδώρου στον Φαίδωνα του Πλάτωνα (βλ. 13.2, 169,35 Westerink). Στὰ σχόλια του Ἀρέθα ἡ λέξη ἐπανέρχεται τέσσερις φορές: ἄπερ τρία, θεὸς νοῦς ψυχῆ, εἰ καὶ αὐτὸ παραγωγὰ ἐστὶ καὶ ἀρχικαὶ ὑποστάσεις διὰ τοῦτο λέγονται, ὅμως διαφέρουσι καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ παραγωγόν· θεὸς μὲν γὰρ ἀφ’ ἑαυτοῦ ἔχει τὸ εἶναι, νοῦς δὲ καὶ ψυχὴ οὐκ ἀφ’ ἑαυτῶν, ἀλλ’ ἀπὸ θεοῦ (135,14-18) καὶ οἶον ψυχῆ, νοῦς, θεός (αὐταὶ γὰρ αἱ τρεῖς ἀρχικαὶ ὑποστάσεις ὡς αὐτὸ παράγωγοι, εἰ καὶ νοῦς καὶ ψυχὴ οὐ κυρίως αὐτὸ παράγωγα ὡς παρὰ θεοῦ τοῦτο λαβόντα) (168,20-23). Εἶναι προφανές πρῶτον ὅτι ἡ λέξη θα ἔπρεπε να τονισθεῖ καὶ τις τέσσερις φορές με τον ἴδιο τρόπο καὶ δεύτερον ὅτι τὰ συμφραζόμενα ἐπιβάλλουν τον προπαροξύτονο τύπο³⁸. Τον προπαροξύτονο τύπο πρέπει να ἔχει ο Urbinas 35 καὶ στο πρῶτο χωρίο (αὐτοπαράγωγα, -ον ἐκδίδει ο Brandis, 32b 2-4), ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο (Marcianus gr. 196, ± 900) που παραδίδει τὸ ὑπόμνη-

37. Σωστά στίζει τὸ χωρίο αὐτὸ ο Brandis (32a 43-44)· περιέργως ὅμως ο Share δεν ἔλαβε ὑπόψη του τις ἀναγνώσεις του —ἄλλωστε δεν ἀναφέρει καν τον Brandis σὴν εἰσαγωγὴ του.

38. Σύμφωνα με τον γνωστὸ κανόνα, ἀπὸ τὰ σύνθετα δευτερόκλιτα σε -ος που τὸ ἀ’ συνθετικὸ τους εἶναι θέμα ονόματος ἢ ἀντωνυμίας καὶ τὸ β’ συνθετικὸ θέμα ῥήματος 1. ὅσα ἔχουν παθητικὴ ἢ ἀμετάβλητη σημασία προπαροξύνονται, ἐνῶ 2. ὅσα ἔχουν ἐνεργητικὴ μεταβατικὴ σημασία —καὶ ἡ παρὰλήγουσα εἶναι μακρόχρονη— οξύνονται.

μα του Ολυμπιοδώρου στον Φαίδωνα³⁹.

Οι ακόλουθες προτάσεις αποκαθιστούν, κατά τη γνώμη μου, ορισμένα σημεία του κειμένου:

15,15 εις τὰς διάβ. εις τὰ, 15,21 (καί) εἰ, 20,8 ἔχον διάβ. ἔχων, 25,9 οὐ(χ ἄν), 31,8 ἄρα διάβ. ἄρα, 32,2 προκείμενον διάβ. προκειμένου, 32,6 ὁ διάβ. ὅ, 35,24 οἶα (ἐκ) τοῦ ἀσφοῦς, 46,29 ἔλαφος διάβ. ἔλαφοι, 48,16 τοῦ ἀφ' ὧν διάβ. τῶν ἀφ' ὧν, 52,6 ὅς διάβ. ὅ ἢ ἦ, 58,14 διαιρέσεσιν διάβ. διαφοραῖς, 60,30 γενικώτατα διάβ. γενικώτατον (πρβ. 191,3) ἢ γενικωτάτη, 62,20 εἰ (τὰ) ἑτεροῦπόστατα, 66,25 παραχωροῦσα διάβ. παραχωροῦσαν, 72,14-15 πρὸ τοῦ διάβ. πρὸ του, 80,8 ταύταις διάβ. ταύτας, 90,2 τὸ διάβ. τῶ, 94,3 ὃ μὴ ἔστι διάβ. ὃ μὴ ἔστι, 98,35-36 ἐπιχρίσεως τοῦ διάβ. ἐπιχρίσεώς του, 128,3 ἐστὶν διάβ. ἔστιν, 128,27 ποιήσωσι διάβ. ποιήσουσι, 136,21 τῶ διάβ. τὰ (τῶν διαβάξει ο Busse στον Urbinas 35, βλ. Ηλ. Εἰς τὰς Κατ. 132,30 app. crit.)· 144,1 ἐκότερον διάβ. ἕκαστον (πρβ. Ηλ. 141,26), 151,1 ἦ διάβ. ἡ, 154,22 ἐν ᾧ [τῶ] διάβ. ἐν [ᾧ] τῶ, 164, 12 τὰ διάβ. τῶν, 167,25 τῶ (οὐ) πᾶσαν, 175,7 ἐκείναι διάβ. ἐκείνας, 198,20 γὰρ ἔστι διάβ. γὰρ ἔστι, 201,14 ἐν ταῖς Φυσικαῖς διάβ. ἐν τοῖς Φυσικοῖς (πρβ. 212,10), 221,25 ποιότητα διάβ. ποιότητες.

Ορισμένες, όμως, από τις επιλογές του εκδότη χρειάζονται ιδιαίτερο σχολιασμό:

Το χωρίο διαφέρουσι δέ [scil. αἰ πέντε φωναί] τῶ τρόπῳ τῆς κατηγορίας καθὸ αἰ μὲν ἐν τῶ τί, αἰ δὲ ἐν τῶ ποῖόν τι, αἰ δὲ ἐν τῶ ποῖόν ἢ πῶς ἔχον κατηγοροῦνται (119,24-26) προφανῶς νοσεῖ: πῶς ἐξηγείται αὐτός ο μοναδικός αοριστος τύπος (ποιόν) ανάμεσα στους ερωτηματικούς (τί, ποῖον, πῶς), και πῶς διαφοροποιεῖται το ποῖον ἀπὸ το ποῖόν στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα; Δεδομένου ὅτι 1. πρόκειται για κοινό τόπο (βλ., π.χ., Ηλ. 99,1-2: ὅτι τὸ μὲν γένος ἐν τῶ τί ἐστὶν κατηγορεῖται τῶν ὑπ' αὐτό, τὸ δὲ συμβεβηκὸς ἐν τῶ ποῖόν τι ἢ πῶς ἔχον ἕκαστον· 103,29-31 για το εἶδος και 94,28-30: ὅτι τὸ μὲν γένος και τὸ εἶδος ἐν τῶ τί ἐστὶν κατηγορεῖται, ἢ δὲ διαφορὰ και τὸ ἴδιον και τὸ συμβεβηκὸς ἐν τῶ ποῖόν τι ἐστὶν· πρβ. και Ψευδο-Ηλία 49,22· 51,25· βλ. ἐπίσης Ἀρέθα, 2,11 κ.ε.· 3,1-2· 66,26-28), και 2. η περίπτωση λάθους ἐξηγείται πολὺ εὐκόλα ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἀποψη, το κείμενο πρέπει —κατὰ τη γνώμη μου— να πάρει τη μορφή: αἰ δὲ ἐν τῶ ποῖόν τι [αἰ δὲ ἐν τῶ ποῖόν] ἢ πῶς ἔχον κατηγοροῦνται.

Το σχόλιο στο 4,2-9 της Εἰσαγωγῆς ἔχει ως ἐξῆς: Τῶ διαλλήλῳ χρώμενος λόγῳ οὐχ ἄμαρτάνει· ἐφ' ὧν γὰρ αὐθυπόστατά εἰσι τὰ πράγματα, ὡς ἡ οὐσία ἢ ἐν ἄλλῳ θεωρούμενη (sic) μὴ τῆς σχέσεως αὐτοῦ δεόμενα, ἀλλ' ὡς ἐν ὑποκειμένῳ ἐν αὐτῶ ἔχοντα τὸ εἶναι, τῆνικαῦτα διαβέβληται, ἐφ' ὧν δὲ τὰ πράγματα ἐν σχέσει θεωρεῖται, ἐπ' ἐκείνου ἀναγκαῖος ὁ διάλληλος λόγος (33,12-16). Στη μορφή αὐτή το κείμενο εἶναι ἀκατανόητο, γι' αὐτό και ο εκδότης προτείνει στο κριτικό του υπόμνημα δεομένη ἀντὶ δεόμενα, ἔχουσα ἀντὶ ἔχοντα και ἐκείνων ἀντὶ ἐκείνου. Αὐτό που προκύπτει, ἀν γίνουν δεκτές οι προτάσεις του, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐξίσου ἀκατανόητο· ἀντιβαίνει στην πολὺ γνωστὴ ἀριστοτελικὴ θέση (βλ.

39. Ἐντούτοις ο Westerink διορθώνει σε αὐτοπαραγωγόν, παρότι στη σχετικὴ σημείωση ἀναφέρει ὅτι ο συνήθης ὅρος εἶναι αὐθυπόστατον και παρότι στο υπόμνημα του Δαμασκίου στον Φαίδωνα (I 229, 137,5) ἐκδίδει σε ἀνάλογα συμφραζόμενα αὐτόγονον και ὄχι αὐτοτόγονον.

Κατ. 3α 7-8: κοινόν δὲ κατὰ πάσης οὐσίας τὸ μὴ ἐν ὑποκειμένῳ εἶναι) ὅτι οι οὐσίαι (εἴτε “πρώτες” εἴτε “δεύτερες”) δεν εἶναι π ο τ ἔ ἐν ὑποκειμένῳ, πράγμα που ο εκδότης χωρὶς αμφιβολία το γνωρίζει (βλ., π.χ., 192,9: πρῶτον τοῖνυν ἴδιον οὐσίας τὸ μὴ ἐν ὑποκειμένῳ εἶναι· ἄλλωστε οι ἔννοιαι αὐθυπόστατον και ἐν ὑποκειμένῳ εἶναι αμοιβαίως αποκλειόμενες, βλ., π.χ., 45,19-20: οὐ γὰρ ἐν ὑποκειμένῳ τούτῳ ἐστίν, ἀλλὰ αὐθυπόστατός ἐστι). Ο διάλληλος λόγος εἶναι ἕνας ἀναπόδεικτος λόγος των Στωϊκῶν, ἕνας λόγος που προσπαθεῖ να δείξει τὸ ἀσαφές ἐκ τοῦ ἀσαφοῦς και απορρίπτεται —επομένως— ἀπὸ τους φιλοσόφους (βλ. Αρέθ., 35,23-24)· ἕναν τυπικὸ διάλληλον λόγον συνιστᾷ το παράδειγμα «ποῦ Θέων οἰκεῖ;» «ἐνθα Δίων» και «ποῦ Δίων οἰκεῖ;» «ἐνθα Θέων» (βλ. SVF II 273). Στην Εἰσαγωγή ο Πορφύριος χρησιμοποίησε διάλληλον λόγον στους ορισμούς του γένους και του εἶδους (χρησιμοποίησε δηλαδή την ἔννοια του εἶδους στον ορισμὸ του γένους, και την ἔννοια του γένους στον ορισμὸ του εἶδους), πρόκειται ὅμως για μια ἀπολύτως ἀποδεκτὴ ἐπιλογή, δεδομένου ὅτι 1. οι ἔννοιαι γένος και εἶδος εἶναι αμοιβαίως σχετιζόμενες, πρὸς τι, και 2. η περίπτωση των πρὸς τι εἶναι η μόνη που δικαιολογεῖ —ἢ και ἐπιβάλλει— τη χρῆση του διαλλήλου λόγου, ἀφού αὐτὰ δεν ἔχουν αὐτόνομη ὑπαρξη, ἀλλὰ η οὐσία της ὑπαρξῆς τους βρίσκεται ἀκριβῶς στη σχέση τους (βλ. 35,21-32· πρβ. Φιλόπ., Εἰς τὰς Κατ., 47,12-14: ἀλλὰ λέγομεν ὅτι τὰ πρὸς τι σχέσεις τινές εἰσι μόνον καὶ οἰκείαν ὑπόστασιν οὐκ ἔχουσιν, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις κατηγορίαις τὸ εἶναι ἔχουσιν). Αὐτὸ λοιπὸν που θέλει να πει το σχόλιο εἶναι ὅτι η χρῆση του διαλλήλου εἶναι ἐσφαλμένη για τον ορισμὸ τόσο της οὐσίας ὅσο και των ἐν ὑποκειμένῳ συμβεβηκότων, ἐκτός των πρὸς τι· ἄρα το κείμενο ἀποκαθίσταται με την ἀλλαγὴ του ἢ σε ἢ και του θεωρουμένη σε θεωρούμενα (η τρίτη διόρθωση του Share —ἐκείνων—εἶναι, ἐπίσης, ἀπαραίτητη): ἐφ’ ὧν γὰρ αὐθυπόστατά εἰσι τὰ πράγματα, ὡς ἡ οὐσία, ἢ ἐν ἄλλῳ θεωρούμενα, μὴ τῆς σχέσεως αὐτοῦ δεόμενα ἀλλ’ ὡς ἐν ὑποκειμένῳ ἐν αὐτῷ ἔχοντα τὸ εἶναι, τῆνικαὐτὰ διαβέβληται, ἐφ’ ὧν δὲ τὰ πράγματα ἐν σχέσει θεωρεῖται, ἐπ’ ἐκείνων ἀναγκαῖος ὁ διάλληλος λόγος.

Για το χωρίο 13,8-10: καὶ χωρισταὶ μὲν αἱ ἐν τῷ νῶ τοῦ δημιουργοῦ, ἄς και ἰδέας ὁ Πλάτων καλεῖ (πρὸ τῶν πολλῶν γὰρ αὐται, ἄτε εἰκόνες αὐτῶν και ὑποδείγματα) ο εκδότης σημειώνει στο κριτικὸ υπόμνημα: 10 εἰκόνες] deb. εἰκόνων / ὑποδείγματα] deb. ὑποδειγμάτων. Στην πρότασή του αὐτὴ οδηγεῖται προφανῶς ἐπειδὴ δίνει στον ὄρο εἰκόνες τη σημασία «ἀπεικάσματα των ιδεῶν» και ὄχι «ιδέες»· ἄλλωστε με αὐτὴ τη σημασία χρησιμοποιεῖται ο ὄρος πιο κάτω (62,22-24: ἐπειδὴ δὲ περὶ τῶν ἐν γενέσει και σκεδαστῶν ὁ λόγος και οἶον εἰκόνων και ἰνδαλμάτων τῶν ἀληθῶν). Ωστόσο, ἀποφασιστικῆς σημασίας για την κατανόηση του ὄρου εἰκόνες στα δύο χωρία που ἀναφέρθηκαν εἶναι οι ὄροι που τον συνοδεύουν· στην πρώτη περίπτωση ο ὄρος ὑποδείγματα παραπέμπει σαφῶς στις πλατωνικὲς ιδέες. Μια σύγκριση με το παράλληλο χωρίο ἀπὸ το υπόμνημα του Αμμωνίου στην Εἰσαγωγή —σε ἕνα τμήμα του οὐοῖου ο εκδότης παραπέμπει στο υπόμνημα των πηγῶν— δείχνει καθαρά ὅτι οι προτεινόμενες διορθώσεις στο κείμενο του Αρέθα εἶναι παραπλανητικὲς· τον ὄρο εἰκόνες οι Νεοπλα-

τωνικοί τον χρησιμοποιούν και για να δηλώσουν τα αιώνια πρότυπα, βάσει των οποίων ο θεός δημιουργεί τα πολλά, τα πράγματα του αισθητού κόσμου (βλ. Αμμών., 42,5-7: *ὡς ἔστιν ἐν τῷ δημιουργῷ τὰ εἶδη. ἔστι δὲ τὸ εἶδος ἐν τῷ δημιουργῷ ὡς ὁ ἐν τῷ δακτυλίῳ τύπος, καὶ λέγεται τοῦτο τὸ εἶδος πρὸ τῶν πολλῶν καὶ χωριστὸν τῆς ὕλης* και 42,16-19: *οἶα τὰ πρὸ τῶν πολλῶν εἶδη ὑποτίθεται ὁ Πλάτων· οὐδὲ γὰρ ἀπλῶς νοήσεις αὐτὰ εἶναι τοῦ δημιουργοῦ βούλεται, ἀλλὰ πάντως οὐσίας νοητάς, πρὸς ἃς ἀφορῶντα τὸν δημιουργὸν ὡς πρὸς ἀρχετύπους εἰκόνας τὰ τῆδε ποιεῖν*).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Π. ΚΟΤΖΙΑ-ΠΑΝΤΕΛΗ

Evro Layton, The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World, Venice 1994 [Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, 16], σελ. xxxii, 616.

Η επιβλητική σε όγκο και εξαιρετική σε ποιότητα εργασία της Ελληνοαμερικανίδας (με κυπριακή καταγωγή) βιβλιογράφου και βιβλιολόγου Evro Layton (Ευρυδίκης Ζένιου-Layton), αποτελεί, ασφαλώς, τη σημαντικότερη ως τώρα και αρτιότερη έκδοση της σειράς «Biblioteca dell'Istituto Ellenico di Venezia» (1962-) του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, και το μείζον έργο της συγγρ., στο οποίο ανάλωσε δεκαπέντε περίπου χρόνια σύντονης και γονιμότατης, όπως δείχνουν τα αποτελέσματα, ερευνητικής δουλειάς: από τα προηγούμενα δείγματα της ομόκεντρης, πάντοτε, ενασχόλησής της με ζητήματα του πρώιμου ελληνικού εντύπου, σημειώνω μια σειρά άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά, με ενδιαφέρουσες νέες πληροφορίες και ανακαλύψεις (σπουδαιότερη από τις οποίες ήταν, ίσως, η πρόσφατη παρουσίαση της άγνωστης πρώτης έκδοσης του πρώτου νεοελληνικού λογοτεχνικού εντύπου, *Απόκοπος*, Βενετία 1509), καθώς και τη συμμετοχή της στο πολυτελές λεύκωμα *Το Ελληνικό Βιβλίο 1476-1830* (Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1986), με τη συγγραφή του καλύτερου τμήματός του: «Η τεχνική του βιβλίου»¹. Το τμήμα αυτό, άλλωστε, αναπτύσσεται τώρα και βελτιώνεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στη μονογραφία που παρουσιάζουμε εδώ.

Το βιβλίο αρχίζει με αναλυτικό Πίνακα Περιεχομένων (σσ. vii-viii), Ευχαριστίες (σσ. ix-x: το πλήθος των Ελλήνων και ξένων αλληλογράφων-πληροφορητών που βοήθησαν τη συγγρ. στη συλλογή ή στον έλεγχο του υλικού είναι, πραγματικά, εντυπωσιακό και δείχνει ότι έρευνες τέτοιας εμβέλειας μπορούν να

1. Βλ. την αναλυτική βιβλιοκρισία μου «Αικατερίνη Κουμαριανού - Λουκία Δρούλια - Evro Layton, *Το Ελληνικό Βιβλίο (1476-1830)*, Αθήνα 1986», *Ελληνικά* 38 (1987) 205-221.

ευοδωθούν μόνο με τη συνεργασία μεγάλου δικτύου επιστημόνων και βιβλιοθηκωτών· στα πρόσωπα που ενθάρρυναν την έρευνα ή αποδέχτηκαν και ενίσχυσαν οικονομικά τη δημοσίευση περιλαμβάνονται οι δύο τελευταίοι διευθυντές του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας, ενώ κύριος χορηγός της έκδοσης ήταν το Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη), Κατάλογο Εικόνων (σσ. xi-xix· οι ένθετες ασπρόμαυρες εικόνες, αριθ. 1-258, που εικονογραφούν με τον καλύτερο τρόπο το βιβλίο είναι, στην πραγματικότητα, 321 συνολικά, καθώς μερικές εικόνες είναι διπλές ή πολλαπλές), Συνομογραφίες (σσ. xx-xxiii), Προλεγόμενα (σσ. xxι-xxx, γραμμένα από τον σημερινό διευθυντή του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας Ν. Μ. Παναγιωτάκη) και συνομοτάκτη Εισαγωγή της συγγρ. (σσ. xxxι-xxxii).

Ορισμένες πρόσθετες διευκρινίσεις και παρατηρήσεις για το αρχικό αυτό τμήμα του βιβλίου: Όπως λέγεται και αλλού μέσα στο βιβλίο, η συγκεντρωτική αυτή μελέτη για *Το Ελληνικό Βιβλίο του 16ου αιώνα στην Ιταλία* αφορά, ουσιαστικά, την τυπογραφική παραγωγή του βενετικού κράτους (μόνο 5 από τα γνωστά ελληνικά έντυπα του αιώνα αυτού, και των κατηγοριών που ενδιαφέρουν τη συγγρ., τυπώθηκαν σε άλλες ιταλικές περιοχές). Επίσης, εντοπίζεται σε έντυπα και παράγοντες των εκδόσεων (τυπογράφους, εκδότες, επιμελητές κτλ.) που απευθύνονται στον «ελληνικό κόσμο» της εποχής, αποκλείει δηλαδή τα έντυπα που κατά τεκμήριο απευθύνονταν σε μη Έλληνες (εκδόσεις αρχαίων, βυζαντινών και λόγιων μεταβυζαντινών κειμένων, γλωσσικά και άλλα βοηθήματα για τους ουμανιστές, λόγια θεολογικά έργα κτλ.). Αλλά ο διαχωρισμός αυτός είναι πολύ δύσκολος, και σε αρκετές περιπτώσεις πρακτικά αδύνατος, ακόμη και μέσα στο βιβλίο, εφόσον μερικοί παράγοντες των εκδόσεων ασχούν δραστηριότητες με πολλαπλή κατεύθυνση, αλλά και εφόσον τίποτε δεν μπορεί να περιορίσει —ή περιόρισε ποτέ— τους αναγνώστες και χρήστες των εντύπων στις επιλογές τους (πολλές από τις εκδόσεις που περιγράφονται στο βιβλίο διαβάστηκαν ή είναι σήμερα γνωστά μόνο από τις βιβλιοθήκες ή τις πληροφορίες ξένων ουμανιστών, φιλολόγων, θεολόγων κτλ., ενώ αντίστροφα, πάμπολλα από τα έντυπα που υποτίθεται ότι απευθύνονταν μόνο σε μη ελληνικό κοινό είχαν από την αρχή βρει τον δρόμο τους προς Έλληνες αναγνώστες σε ολόκληρο τον ελληνόγλωσσο κόσμο και μαρτυρούνται σε συλλογές και βιβλιοθήκες της εποχής ή έφθασαν από πολύ νωρίς σε ελληνικό έδαφος και γενικότερα στην «ελληνική Ανατολή»· άλλωστε, το δίλημμα της συμπερίληψης ή όχι αρχαιοελληνικών, βυζαντινών και γενικότερα «λόγιων» κειμένων σε μια Ελληνική Βιβλιογραφία Εντύπων το είχαν αντιμετωπίσει ήδη οι συντάκτες γενικών βιβλιογραφιών, χωρίς να το λύσουν ποτέ με ενιαίο, ωφέλιμο ή πειστικό τρόπο.

Το πρόβλημα δεν λύνεται στην Εισαγωγή της συγγρ., αλλά δεν αντιμετωπίζεται ούτε και στα υπερβολικά ανεπτυγμένα Προλεγόμενα του Ν. Μ. Παναγιωτάκη, που περιέχουν πολλές χρήσιμες πληροφορίες (όπως, π.χ., αυτές που αφορούν τις εβραϊκές και «εβραιογραικικές» εκδόσεις του 16ου αι. στην οθωμανική αυτοκρατορία, σ. xxvii) αλλά και ξοδεύονται σε επαναλήψεις για το περιεχόμενο του βιβλίου ή σε γενικά και ευρύτερα γνωστά πράγματα για τη μελέτη του μεσαιωνικού ελληνισμού, για την ελληνική κοινότητα της Βενετίας και για τον πολιτισμικό ρόλο της Βενετίας· μερικές από τις ειδικότερες απόψεις των Προλεγομένων (που επαναλαμβάνονται και από τη συγγρ. αλλού) είναι, επίσης, συζητήσιμες, επειδή δεν τεκμηριώνονται με αναφορές σε πηγές της εποχής και λαμβάνουν υπόψη περισσότερο ιδεολογήματα, παρά τις οικονομικές και υλικές συνθήκες· αυτό ισχύει, π.χ., για την αόριστη αναφορά σε ισχύουσες οθωμανικές απαγορεύσεις της τυπογραφίας «που προέρχονταν από την αρχικά γενικευμένη στάση υποφίας των Οθωμανών απέναντι στην τέχνη της τυπογραφίας, και, επίσης, από την αδιαφορία και περιφρό-

νησή τους για τον πολιτισμό των υπηκόων τους» (σ. xxvii), για την υπόθεση ότι «για τα εβραϊκά τυπογραφεία δεν υπήρχαν τέτοιοι περιορισμοί, [επειδή] οι Τούρκοι ήξεραν πολύ καλά πως οι πολύ λιγότεροι Εβραίοι υπήκοοί τους δεν ήταν κίνδυνος για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», και για την άποψη ότι «στη λατινοκρατούμενη ελληνική Ανατολή κυριαρχούσε παρόμοιο αίσθημα υποφίας, [και] οι ίδιες εξυπνοούμενες ή ρητές απαγορεύσεις και περιορισμοί της ελεύθερης κυκλοφορίας βιβλίων. Στις περιοχές αυτές φαίνεται πως υπήρχε, ή πιστευόταν πως υπάρχει, πραγματικός κίνδυνος για μιαν ενδεχόμενη ανάδυση ελληνικής ιντελιγκέντσιας, που θα ήταν μακροπρόθεσμα επικίνδυνη για τους Ρωμαιοκαθολικούς κατακτητές και την Καθολική Εκκλησία» (σ. xxvii-xxviii).

Το ορθογραφικό σύστημα που επιλέγει ο τόμος για τη μεταγραφή των νεοελληνικών ονομάτων και λέξεων στο λατινικό αλφάβητο δεν είναι παντού το καλύτερο, ούτε είναι ενιαίο, αν και θα μπορούσε να είχε ακολουθήσει ένα από τα δοκιμασμένα και κοινόχρηστα συστήματα, όπως, π.χ., της αγγλόγλωσσης έκδοσης της *Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Α. Πολίτη. Έτσι, αλλού ακολουθείται ο συνηθισμένος, υπερσυντηρητικός τρόπος μεταγραφής που αρμόζει μόνο για αρχαίες ή λόγιες βυζαντινές λέξεις, ακόμη κι όταν οι λέξεις δεν προέρχονται από τα ελληνικά: Chalco[co]ndyles, Deliales, Demetrios, Demos, Emmanouel, Iveron, Mone, Panteleemonos, Parasches, Pegas, Ploumidis, Rhousotas, Severos, *Sosannes*, Stoudites, Theophanes, κ.ο.κ., αλλά και Depharanas, Phortios, Zenos, αλλού μεταγραφές «μεικτές»: Damaskenos, Kakoulide, Kallierges, Kefallenia, Laike Vivliotheke, *Logariastike*, Nikephoros, Phoskolos, Skete, Sklavenites, κ.ο.κ., αλλού διπλές μεταγραφές του ίδιου ονόματος: Kidonia και Kydonia, Laskaris και Lascaris, Litarchis και Litarches, κ.ο.κ., αλλού απλοποιημένες μεταγραφές, πλησιέστερες στη νεοελληνική προφορά: Achelis, Bergadis, Glyzounis, Kartanos, Kordosis, Kounadis, Loukaris, Monghistos, Panayotakis, Patrinelis, Rizikaris, Skordylis, Sougdouris, Verghis, κ.ο.κ., και αλλού υπεραπλοποιημένες ή λανθασμένες μεταγραφές: Evridiki (αντί Evrydiki), Ghinis (αντί Ginis· αλλά Georgilas), Zakinthos (αντί Zakynthos), κ.ά.

Ανάλογα «μεικτά» κριτήρια ακολουθήθηκαν στον Πίνακα Εικόνων (όπου, από τους 258 αριθμούς, 29 αφορούν έντυπα του 15ου αι., 2 του 17ου αι. και 1 του 19ου αι.), αλλά και σε ολόκληρο το βιβλίο, για την απόδοση των τίτλων των εντύπων: αλλού προτιμάται μια γενικευτική τιτλοφόρηση στα αγγλικά ή σε μεταγραφή στο λατινικό αλφάβητο, και αλλού η πιστή ελληνική καταγραφή του τίτλου ή μιας συντομευμένης μορφής του· και στην τελευταία, όμως, περίπτωση δεν ακολουθείται το ίδιο σύστημα στους «λανθασμένους» ορθογραφικά τίτλους: αλλού αυτό επισημαίνεται με sic (π.χ. αριθ. 31, 96, 156, 157) και αλλού όχι (π.χ. αριθ. 55, 123, 126, 149-152, 170-172, 203, 216)· σπανιότερες είναι οι περιπτώσεις λάθους στη μεταγραφή, όπως, π.χ., στους αριθ. 45 κ.ε., και *passim*, όπου στον τίτλο του έργου του Αχέλη η συντομογραφία του *sacrum nomen* $\theta\bar{\omega}$ έπρεπε να αναπτυχθεί παντού: *θεῶ*.

Στις Συντομογραφίες, εκτός από τα δημοσιεύματα που χρησιμοποιούνται εκτενέστερα στο βιβλίο, συντομογραφούνται σποραδικά και εργασίες που απαντούν πολύ αραιότερα, ή πολύ περιορισμένα σε εύρος και ασήμαντα δημοσιεύματα περιοδικών, ενώ, παραδόξως, δεν αναφέρονται καθόλου πλουσιότατοι κατάλογοι, όπως οι Κατάλογοι Εντύπων της Βιβλιοθήκης του Αμερικανικού Κογκρέσου και της γαλλικής Εθνικής Βιβλιοθήκης, καθώς και πολλοί από τους καταλόγους που έχουν εκδώσει πανεπιστημιακοί, ερευνητικοί ή άλλοι δημόσιοι και ιδιωτικοί ελληνικοί φορείς, όπως π.χ. το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κ.ά. Επίσης, θα περίμενε κανείς να συντομογραφούνται (και να χρησιμοποιούνται κατόπιν συστηματικά μέσα στο βιβλίο και

στην καταληκτική βιβλιογραφία του) βασικές εργασίες και τόμοι, όπως οι πανεπιστημιακές σημειώσεις του Χ. Γ. Πατρινέλη *Το Ελληνικό Βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1474-1820)*, Θεσσαλονίκη 1981 (και νεότερες ανατυπώσεις), τα Πρακτικά του συνεδρίου *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Αθήνα 1982, και το λεύκωμα *Το Ελληνικό Βιβλίο* του Μ.Ι.Ε.Τ. (βλ. παραπάνω, σημ. 1).

Τέλος, στην Εισαγωγή, που επιχειρεί και συνοπτική καταγραφή των κέντρων της ελληνικής τυπογραφίας πριν από το 1821 (σ. κκxi), θα περιμέναμε περισσότερες πληροφορίες για την κεντρική και ανατολική Ευρώπη (λείπουν, π.χ., η Λιψία, η Χάλλη, η Τρνάβα, η Βουδαπέστη, η Βαρσοβία, το Αλβοφ, το Βίλνιους, η Πετρούπολη, η Μόσχα, το Νίζνι-Νόβγκοροντ, το Κιέβνο, το Σίμπιου, το Σναγκόφ, το Ρίμνικ, το Τιργκοβίστε, κ.ά.), καθώς και για άλλους χώρους (Κέρκυρα, Τεργέστη, Λιβόρνο, Μάλτα, πόλεις της δυτικής Ευρώπης κτλ.)

Δύο, και περίπου ίσα σε όγκο, είναι τα κύρια μέρη του βιβλίου. Το πρώτο («[Τυπογραφικά] Στοιχεία, Εικονογράφηση, Τα βιβλία», σσ. 1-264), που ακολουθεί έναν πετυχημένο συνδυασμό εσωτερικής θεματικής-χρονολογικής διάταξης, είναι και το πιο ενδιαφέρον, ενώ το δεύτερο («Επιμελητές, Τυπογράφοι, Εκδότες», σσ. 265-552), που αρθρώνεται με περιεργό και ασύμφορο αλφαβητικό τρόπο ως βιοεργογραφικό λεξικό, κυρίως αναδιατάσσει ή συμπληρώνει πληροφορίες του πρώτου μέρους, αν και συχνά προσθέτει ενδιαφέροντα στοιχεία που υπερκαλύπτουν τα χρονολογικά όρια της εργασίας.

Το *Πρώτο Μέρος* αρθρώνεται σε 4 κεφάλαια (σσ. 3-222), που ακολουθούνται από έναν ανακεφαλαιωτικό «Συνοπτικό Κατάλογο Ελληνικών Βιβλίων για Έλληνες Αναγνώστες» (σσ. 223-261) και προσαρτημένη ανάλυση «Συντομογραφιών των Βιβλιοθηκών [όπου σώζονται τα έντυπα που καταχωρίζονται στον Κατάλογο]» (σσ. 262-264). Το κεφ. I («Τυπογραφικά Στοιχεία», σσ. 3-55) είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα του βιβλίου, και εντελώς απαραίτητο για τον αναγνώστη που ενδιαφέρεται για τη μετάβαση από τα μεσαιωνικά και αναγεννησιακά χειρόγραφα στα πρώτα έντυπα του 15ου και 16ου αι., για το ιστορικό της χρήσης ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων στην Ευρώπη και για τη μορφή, την τυπολογία, τις μεταλλάξεις και την εξέλιξή τους. Η πραγμάτευση, που ξεκινά με στοιχεία για τη χρήση ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων στα αρχέτυπα (σσ. 3-22) και αφιερώνεται κατόπιν κυρίως στην Ιταλία και τη Βενετία, και στον 16ο αι., είναι έξοχη. Η συγγρ., έχοντας ελέγξει το υλικό της, σε συντριπτικό ποσοστό, με αυτοψία, εκμεταλλεύεται με μεγάλη προσοχή και συνδυαστική ικανότητα τα δεδομένα μιας πλουσιότατης βιβλιογραφίας και προχωρεί σε καινούριες, στέρεες παρατηρήσεις και συμπεράσματα.

Εξαιρετικά συστηματικό και πλούσιο σε πληροφορίες και αποδεικτικά παραδείγματα είναι και το κεφ. II («Εικονογράφηση», σσ. 56-130), όπου εξετάζονται τα κάθε λογής διακοσμητικά στοιχεία των εντύπων, από τα κεφαλαία αρχικά, τα τυπογραφικά κοσμήματα και τις βινιέτες ως τις ξυλογραφίες. Και εδώ η πραγμάτευση ξεκινά με την προϊστορία στον 15ο αι. (σσ. 56-61), εξηγεί την αρχική δυσπιστία προς την εικονογράφηση, αλλά και τη σχέση διακοσμήσεων των χειρογράφων με τις διακοσμήσεις των αρχετύπων και, κατόπιν, των παλαι-

τύπων του 16ου αι., και παρακολουθεί την προέλευση και την εμπορική και τυπογραφική τύχη των εικόνων (κυρίως των ξυλογραφιών), που συχνότατα αλλάζουν χρήση ή επιβιώνουν επί δεκαετίες ή και αιώνες, αν και η ποιότητά τους χειροτερεύει σταδιακά. Αξιόλογη είναι και η διερεύνηση του ποσοστού δυτικής-αναγεννησιακής και βυζαντινής/μεταβυζαντινής επίδρασης στα θέματα και στην εκτέλεση των εικόνων που φιλοξενούνται σε λειτουργικά-θρησκευτικά, αλλά και σε άλλα ελληνικά έντυπα.

Ανάμεσα στις λίγες παρατηρήσεις που θα μπορούσαν να διατυπωθούν εδώ, σημειώνω τη μη ικανοποιητική διερεύνηση της προέλευσης της ολοσέλιδης ξυλογραφίας των εκδόσεων του Σπανού (εικ. 103-105, και σ. 123: δεν εξηγείται, π.χ., αν οι —έντυποι;—αριθμοί 14.37 της εικ. 115 σχετίζονται με τυχόν πρότυπο: η απόλυτη βεβαιότητα της συγγρ., σ. 205, ότι η ξυλογραφία της πρώτης σωζόμενης έκδοσης «έγινε επίτηδες για να εικονογραφήσει την ιστορία», σ. 205, δεν αιτιολογείται και, φυσικά, ο Σπανός δεν είναι απλώς «a parody of an Orthodox liturgy»), τη λανθασμένη μεταγραφή του τίτλου της Αριθμητικής του Γλυζούνη (σ. 123: γρ. *τήν τε πρακτικήν*, και όχι: *τήν τετρακτικήν*) και την έλλειψη παραπομπής —όπως και παντού αλλού στο βιβλίο— στη φιλολογική έκδοση των δημοδών Μύθων του Αισώπου (επιμ. Γ. Μ. Παράσογλου, Αθήνα 1993), την οποία ενδέχεται να μην πρόλαβε η συγγρ.: τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η παλαιότερη γνωστή έκδοση του Θησαυρού του Δαμασκηνού Στουδίτη ενδέχεται να είναι του 1557, εφόσον η άδεια των αναγνωστών της βενετικής λογοκρισίας είναι ήδη της 30.4.1557 (και όχι της 30.5.1557, όπως αναγράφεται λανθασμένα στη σ. 177, σημ. 118, και *passim*): η διορθωμένη «έκδοση του 1557-1558» είναι μάλλον επανέκδοση του 1558, με επανάληψη της σελ. τίτλου της έκδ. του 1557, κάτι πολύ πιθανό για ένα έργο με τόσο μεγάλη και άμεση αναγνωστική επιτυχία.

Τα κεφ. III και IV εγκαταλείπουν τον χώρο της τεχνικής περιγραφής και περνούν στον πολύ πιο ενδιαφέροντα από φιλολογική και ιστορική άποψη χώρο των θεματικών κατευθύνσεων της βιβλιοπαραγωγής του 16ου αι. Αφού εκ προοιμίου έχουν αποκλειστεί οι εκδόσεις αρχαίων και λόγιων μεσαιωνικών κειμένων και τα γλωσσικά και γραμματικά βοηθήματα κτλ., το κεφ. III εξετάζει την πρώτη μεγάλη κατηγορία των υπόλοιπων ελληνικών εντύπων («Λειτουργικά και άλλα Θρησκευτικά Έργα», σσ. 131-178). Πρόκειται για μια κατηγορία που, όπως περιγράφεται στη σ. 131, απευθύνεται σε «μια καινούρια πελατεία, τους Έλληνες της Ελλάδας», μολονότι δεν πρέπει να υποτιμάται το ποσοστό των λειτουργικών εντύπων που προοριζόταν για τους Έλληνες της διασποράς: άλλωστε η πραγμάτευση συμπεριλαμβάνει ακόμη και έντυπα που απευθύνονται σε Ουνίτες. Η χρονολογική παρακολούθηση ξεκινά και εδώ από δύο λειτουργικά αρχέτυπα (σ. 131) και στη συνέχεια αρθρώνεται κατά υποκατηγορίες εντύπων: καθυπό λειτουργικά, σσ. 131-156 (*Ψαλτήριον, Ωρολόγιον, Εξεφάλματα, Οκτώηχος, Παρακλητική, Τριώδιον, Απόστολος, Πεντηκοστάριον, Ευχολόγιον, Λειτουργικόν-Λειτουργία-Ειλητάριον, Μηναία, Καινή Διαθήκη, Ευαγγέλιον, Ευαγγελιστάριον, Τυπικόν, Ακολουθία του Αναγνώστου-Συλλειτουργικόν, Ανθολόγιον, Νέον Ανθολόγιον, Ειρμολόγιον, Αναγνωστικόν, Προφητολόγιον*), και άλλα θρησκευτικά και θεολογικά, δηλαδή εκδόσεις πρωτότυπων ή μεταφρασμέ-

νων ερμηνευτικών, νομοκανονικών και διδακτικών έργων, σσ. 156-172 (*Ερμηνεία εις τα τετράστιχα ... Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, Νόμιμον, Άνθος: Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, Θησαυρός, Διδαχαί, Περί των της συγγενείας βαθμών, Κλίμαξ του Παραδείσου, Συνταγμάτιον περί των αγίων και ιερών μυστηρίων*). Χρησιμότητα είναι, κάθε φορά, ο σύντομος ορισμός και η περιγραφή των περιεχομένων κάθε τύπου λειτουργικού και θρησκευτικού βιβλίου, οι επιμέρους χρονολογικοί πίνακες των γνωστών τους εκδόσεων στον 16ο αι. και οι αναφορές στην επακόλουθη τύχη ορισμένων εντύπων (που θα ευχόμεσταν να γινόταν για όλα, και να ήταν πιο διεξοδική).

Στις ειδικότερες παρατηρήσεις σημειώνω ότι στη βιβλιογράφηση των *Μηναίων* (που είναι, ίσως, η κατηγορία λειτουργικών εντύπων με τη μεγαλύτερη φθορά, καθώς λίγες σειρές παραδόθηκαν πλήρεις) θα πρέπει να προστεθεί ο αβιβλιογράφος *Μην Αύγουστος*, του 1549 (αντίτυπο Κεντρικής Βιβλιοθήκης του ΑΠΘ, αριθ. 30448· η ίδια βιβλιοθήκη έχει και αντίτυπο του βιβλιογραφημένου *Μηναίου* του Μαρτίου, του 1558, ό.π., αριθ. 31096. Βλ. *Κατάλογος Βιβλίων Κεντρικής Βιβλιοθήκης Περιόδου 1495-1821. Πρώτη Θεματική Προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1990, σσ. 13, 17) και ότι στην περιγραφή του αντίτυπου της *Κλίμακος του Παραδείσου* (σ. 171) δεν γίνεται σαφές αν ο πρόλογος του Μαργούνιου είναι τυπωμένος λανθασμένα: «Τους ... πολιτευομένους...» ή αν εδώ υπάρχει παρόραμα.

Ύστερα από την αξιολογη ερευνητική και βιβλιογραφική δραστηριότητα των τελευταίων χρόνων για τις δημώδεις κοσμικές, και ιδίως τις λογοτεχνικές, εκδόσεις του 16ου αι. και για τα βιογραφικά των συγγραφέων και των άλλων συντελεστών των εκδόσεων αυτών, εύλογα περιμέναμε στο κεφ. IV («Κείμενα σε νεοελληνική γλώσσα», σσ. 179-222) μια ριζικά διαφορετική και πολύ πιο βελτιωμένη παρουσίαση, που θα συμπλήρωνε και θα ξεπερνούσε τις προηγούμενες, αρκετά παλαιότερες και συνήθως συνοπτικότερες προσπάθειες περιγραφής (Irmischer, Follieri, Α. Πολίτης, Κακλαμάνης, κ.ά.) και θα κατέληγε, ουσιαστικά, σ' ένα ξαναγραμμένο κεφάλαιο της Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Το αποτέλεσμα είναι πράγματι βελτιωμένο, αν και λιγότερο ικανοποιητικό από το αναμενόμενο.

Ενώ η συγγρ. αξιοποιεί, και εδώ, όλα τα νέα δημοσιευμένα στοιχεία που αφορούν την προσωπογραφική, την οικονομική και τη νομική-θεσμική διάσταση των τυπογραφικών προϊόντων και των παραγωγών τους, δεν έχει προχωρήσει σε δικές της, απαραίτητες αρχειακές έρευνες ούτε έχει εκμεταλλευτεί το σύνολο του γνωστού υλικού των βενετικών αρχείων (και ιδίως του Κρατικού Αρχείου και του Αρχείου της Ελληνικής Κοινότητας, απαραίτητου, π.χ., για τον Γλυζούνη και την κίνηση του βιβλίου στο τέλος του 16ου αι.). Επίσης, δεν έχει χρησιμοποιήσει ούτε συζητά τις ειδολογικές και θεματικές διερευνήσεις των τελευταίων χρόνων για τα λεγόμενα «νεοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία» ή «αναγνώσματα»· η περιγραφή του περιεχομένου πολλών έργων είναι περιοριστική ή υποδηλώνει αδυναμία αποτίμησης των λογοτεχνικών κειμένων (αλλού δίνεται σχετικά εκτενής περίληψή τους, πρβ., π.χ., σσ. 198-199, 201, 202-203, αλλού όμως περιγράφονται εσφαλμένα ή με αμήχανη συντομία, όπως, π.χ., ο *Απόκοπος*, που «κεντρικό θέμα» του δεν είναι, βέβαια, απλώς το ότι «η ζωή είναι εφήμερη», σ. 180, ο *Απολλώνιος*, που,

ασφαλώς, δεν «βασίστηκε σε παλιό λαϊκό έπος», σ. 183, ή η *Ιλιάς* του Λουκάνη, που δεν είναι, φυσικά, «δημώδης μετάφραση του Ομήρου», σ. 183, αλλά παράφραση άλλων μεταγενέστερων έργων): η πεποίθηση ότι τα λογοτεχνικά έντυπα της εποχής «δεν απευθύνονταν στην ελίτ των διανοουμένων», σ. 179, είναι ατεκμηρίωτη (θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς ότι η «λαϊκότητα» πολλών από τις εκδόσεις αυτές δημιουργείται βαθμιαία και είναι αποτέλεσμα της πάνδημης πρόσληψης και της εμπορικής τους επιτυχίας και όχι ενός προκαθορισμένου προγράμματος ή συστηματικής διερεύνησης της αγοράς): τέλος, πάσχει και η ίδια η διάρθρωση του κεφαλαίου, όπου, εκτός από τα λογοτεχνικά έντυπα, σσ. 179-209, περιλαμβάνονται και: ένα «πρακτικό εγχειρίδιο-λεξικό τσέπης», όπως η «γραικολατινική» *Corona Preciosa* (σ. 209· δεν εξηγείται γιατί η έκδοση αυτή θεωρείται βιβλίο «για ελληνική κατανάλωση» και όχι βιβλίο για ξενόγλωσσο κοινό), ένα έμμετρο στρατιωτικό εγχειρίδιο, η μετάφραση του *Παιδαγωγού* του Πλούταρχου (σ. 211), και δύο χρηστικά βοηθήματα, η *Λογαριαστική* και ο *Πορτολάνος* (σσ. 211-212): όλα αυτά θα μπορούσαν να αυτονομηθούν σε διαφορετικό κεφάλαιο, ενώ, αντίστροφα, μερικά από τα δημώδη, μη λειτουργικά κείμενα που φιλοξενούνται στο κεφ. III θα μπορούσαν να συζητηθούν και εδώ, αφού στο κεφ. IV περιλαμβάνονται και ηθικοδιδασκτικά στιχοιργήματα, καθώς και το *Άνθος των Χαρίτων*. Πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι, ακόμη και με τις ατέλειες αυτές, το κεφ. IV αποτελεί πολυτιμότερο οδηγό για τον μελετητή της έντυπης λογοτεχνικής παραγωγής του 16ου αι., εποχής που είχε καθοριστική σημασία για τις κατοπινές συγγραφικές και εκδοτικές εξελίξεις.

Ο «*Συνοπτικός Κατάλογος Ελληνικών Βιβλίων για Έλληνες Αναγνώστες*» καταχωρίζει 440 γνωστά ή βιβλιογραφημένα έντυπα, από τα οποία 3 (αριθ. 1-3) είναι του 15ου αι. και 27 είναι εκδόσεις-φαντάσματα (αριθ. 7, 10, 14, 16, 29, 37, 39, 47, 69, 79, 98, 99, 114, 117, 179, 307, 315, 335, 344, 346, 360, 382, 397, 417, 423, 427, 431) που δεν υπήρχε κανένας λόγος να συμπεριληφθούν στον πίνακα (τα λαυθασμένα ή ανεπιβεβαιώτα αυτά στοιχεία θα μπορούσαν να συζητούνται μόνο στα κεφάλαια που προηγούνται). Συνολικά, λοιπόν, καταγράφονται 410 έντυπα για μια περίοδο 92 χρόνων (αφού η πρώτη βιβλιογραφημένη έκδοση των κατηγοριών που απασχολούν τη συγγρ. είναι ο *Απόκοπος* του 1509), στα οποία θα πρέπει, όπως σημειώσαμε, να προστεθεί και μία έκδοση του 1549 (*Μηναίο Αυγούστου*) και, ενδεχομένως, μία του 1557 (*Θησαυρός*), ήτοι ένας μέσος όρος 4,5 περίπου εντύπων κατά έτος, με πορεία αύξουσα ως το γ' τέταρτο του αιώνα και, στη συνέχεια, σταθεροποίηση (αριθμός εντύπων κατά τέταρτα αιώνα, αντίστοιχα: 21, 88, 153 ή 154, 149). Η παραγωγή αυτή υστερεί, φυσικά, κατά πολύ από τις αντίστοιχες άλλων δυτικοευρωπαϊκών και κεντροευρωπαϊκών γλωσσών (παρόλο που η συγγρ. δεν μας δίνει συγκριτικά στατιστικά στοιχεία), χρειάζεται όμως να συνυπολογίσουμε, εκτός από τους παράγοντες που επισημαίνει ή αναλύει το βιβλίο (περιορισμός της τυπογραφικής παραγωγής ουσιαστικά μόνο στη Βενετία· δυσμενείς πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής για τον ελληνισμό· μεγάλο ποσοστό απώλειας εντύπων λόγω μικρού όγκου ή καταστροφών από εξωτερικές ανώμαλες συνθήκες και έντονη χρήση), και το ότι δεν έχουν ερευνηθεί ακόμα πολλές δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες ούτε έχουν εξαντληθεί οι δυνατότητες του αδιερεύνητου αρχαιολογικού υλικού.

Το *Δεύτερο Μέρος* του βιβλίου αρθρώνεται σε 49 μη αριθμημένα κεφάλαια, που κατατάσσονται αλφαβητικά Έλληνες και ξένους συντελεστές της τυπογραφικής κίνησης (G. Aliprandi/Liprandi, I. Δεκάδιος/Δεκάδουος/Δεκαδύος, Δ. Δουκάς, Ν. Έμπορος, Β. Επισκόπουλος/Επισκοπόπουλος, V. Fausto, Augustin και Antonio Gemelli/Zemelli, E. Girlandi/Girlando, F. Giuliani, Giunti, E. Γλυζούνης, B. Imperatore, Z. Καλλιέργης, Δ. Κατελιανός/Κατηλάνος, Μ. Κοντολέων/Κοντελέων, Α. Κουνάδης και D. di Santa Maria, Λαόνικος ο Κρης και Α. Αλεξάνδρου, G. Leoncini, Θ. Λογαράς, Γ. Μαλαξός, Ν. Μαλαξός, A. Manutius, Μ. Μαργούνιος, Λ. Μογγιστός, Ι. Ναθαναήλ/Ναθαναήλος, Nicolini da Sabbio, Ανδρόνικος/Νίκανδρος Νούκιος, Κ. Παλαιόκαπας, Κ. Παράσχης, Α. Pinelli, D. de Poloni, F. Rampazetto, P. Ravani και V. Ravani, M. Sessa, Z. Σκορδύλης, Ν. Σοφιανός, Λ. Σουγδουρή, Α. και G. Spinelli, Z. B. Tauroceni, Ι. Βάρελης/Βαλέρης, Β. Βάρελης/Βαλέρης, Α. Βεργής, Σ. Βερίβελος, Γ. Βλαστός, Ι. Βοναφεύς/Μποναφές, B. Zanetti, C. Zanetti, P. Zanetti, Δ. Ζήνος). Δεν συμπεριλαμβάνεται σε χωριστό λήμμα ο συντελεστής της πρώτης έκδοσης του *Απόκοπου* Νικόλαος Καλλιέργης, που συνεξετάζεται μαζί με τον πατέρα του, Ζαχαρία Καλλιέργη, ενώ δεν γίνεται κατανοητό γιατί αφιερώνονται λήμματα στους Ι. Δεκάδιο, Λαόνικο Κρήτα και Α. Αλεξάνδρου και στις εκδόσεις τους, που ανήκουν στον 15ο αι., ή στους εκδότες κλασικών ή λόγιων κειμένων Giunti της Φλωρεντίας και A. Manutius.

Στο τμήμα αυτό, που παρακολουθεί, κάποτε —αλλά όχι σε όλες τις περιπτώσεις— τη δραστηριότητα των παραπάνω προσώπων και πέρα από το χρονικό όριο του 16ου αι., έχει αξιοποιηθεί με τον καλύτερο τρόπο η βιβλιογραφία και έχουν ληφθεί υπόψη και πρόσφατα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας πολλών ερευνητών (Σ. Κακλαμάνης, κ.ά.). Χρήσιμη είναι και η καταχώριση, σε κάθε λήμμα, καταλόγου με τα συνοπτικά βιβλιογραφικά στοιχεία όλων των εκδόσεων στις οποίες εμπλέκεται κάθε πρόσωπο, έστω και αν ο κατάλογος αυτός και ο γενικός «Συνοπτικός Κατάλογος Ελληνικών Βιβλίων για Έλληνες Αναγνώστες» του πρώτου μέρους αλληλεπικαλύπτονται μερικά· καταγράφονται, πάντως, και άλλες ελληνικές εκδόσεις, ανεξάρτητα από το αν απευθύνονται αποκλειστικά ή κυρίως σε Έλληνες αναγνώστες. Πιο ανεπτυγμένα και ενδιαφέροντα είναι τα λήμματα για τους Γλυζούνη, Z. Καλλιέργη, Κουνάδη και D. di Santa Maria, Leoncini, Nicolini da Sabbio, Σοφιανό, B. Zanetti, ενώ θα περίμενε κανείς μεγαλύτερα λήμματα και για τυπογράφους με σημαντική παραγωγή, όπως οι F. Giuliani (σσ. 291-296), A. Pinelli (σσ. 429-432), Α. και G. Spinelli (σσ. 477-482), C. Zanetti (σσ. 522-535), P. Zanetti (σσ. 536-544) και Δ. Ζήνος (σσ. 545-552).

Ο τόμος ολοκληρώνεται με εκτενή «Βιβλιογραφία» (σσ. 553-595), γενικό «Ευρετήριο» (σσ. 597-608· δυστυχώς δεν ευρετηριάζονται οι πλουσιότερες σε ονόματα και τίτλους σημειώσεις του βιβλίου, που έπονται ύστερα από κάθε επίμερος τμήμα ή κεφάλαιο, και, σποραδικά, λείπουν και ορισμένοι τίτλοι, όπως, π.χ., στη σ. 597, ο *Αίσωπος* του 1525), ελληνική «Περίληψη» (σσ. 609-

611), «Παροράματα» (σ. 611) και Κατάλογο των δημοσιευμάτων του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας (σσ. 612-613).

Στον πίνακα παροραμάτων (δεν καταγράφονται όλες οι περιπτώσεις όπου το όνομα Hippolytos πρέπει να διορθωθεί σε Hippolytos, πρβ. και σσ. 489-493, 607), πρέπει να προστεθούν, εκτός από μερικά λάθη συλλαβισμού-χωρισμού ξένων λέξεων ή την αδυναμία ακριβούς τυπογραφικής απόδοσης ορισμένων σλαβικών και ρουμανικών στοιχείων, και τα εξής: σ. 3, γρ. 11, γράφε Chrysoloras· σ. 171, γρ. 11: Patriarch· σ. 212, σημ. 8: à l'étude (η παράλειψη του τόνου στο à είναι συχνή στο βιβλίο, πρβ. και σ. 213, γρ. 3, σ. 222, σημ. 212, σ. 577, γρ. 34)· σ. 213, γρ. 15: sur· σ. 221, σημ. 198: remarques· σσ. 403-420, κεφαλαία: Nicolini· σ. 571, γρ. 13: Καιροφύλας.

Συμπερασματικά: Η εργασία της Enro Layton αποτελεί ασφαλή οδηγό σε μια καθοριστική περίοδο της πρώιμης ιστορίας του ελληνικού εντύπου και απαραίτητη μονογραφία για πολύ σημαντικό τμήμα της τυπογραφικής παραγωγής του 16ου αιώνα στην Ιταλία. Παράλληλα, μαζί με τις βιβλιογραφικές και λεξικογραφικές εργασίες μιας άλλης Ελληνοαμερικανίδας, της Ντίας Φιλιππίδη, αποτελεί ένα από τα στερεότερα επιτεύγματα των σοβαρών σύγχρονων νεοελληνιστών της Αμερικής και υπόδειγμα για ερευνητές και επιστήμονες που προτιμούν, εκεί, να ακολουθήσουν όχι τον εύκολο δρόμο της επισφαλούς θεωρητικής σχηματοποίησης και των «πυροτεχνημάτων της διασποράς», αλλά τον επίμοχθο δρόμο της εμπειρικής εξακρίβωσης, ανάλυσης και σύνθεσης. Ευχής έργο θα ήταν το βιβλίο αυτό να κυκλοφορήσει και σε ελληνική μορφή.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Δημήτρης Σπάθης (επιμ.), *Γεώργιος Ν. Σούτσος, Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος. Κωμωδία συντεθείσα εν έτει αψπε': 1785. Σχολιασμένη έκδοση και συνοδευτική μελέτη «Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα», Αθήνα, «Κέδρος», σελ. μστ, 459.*

Η εξαιρετικά φροντισμένη, τυπογραφικά, μονογραφία του ιστορικού του νεοελληνικού θεάτρου Δημήτρη Σπάθη (για την οποία συνεργάστηκε όλο σχεδόν το προσωπικό και συνεργάτες του εκδ. οίκου «Κέδρος», και κυρίως η Ξ. Μίχα-Μπανιά, η Ν. Μακρυνικόλα και ο Π. Μπουκάλας· ο κολοφώνας του βιβλίου, σ. 459, αποτελεί υπόδειγμα μακροσκελούς καταλόγου συνεργατικής αλληλεγγύης ομοϊδεατών) είναι το επιστέγασμα πολύχρονης (αλλά και αρκετά δύστοκης) ενασχόλησης του επιμελητή με το πρώτο γνωστό, πρωτότυπο θεατρικό νεοελληνικό έργο σε πεζό λόγο και με τη χειρόγραφη και έντυπη θεατρική παραγωγή του λεγόμενου νεοελληνικού Διαφωτισμού. Το ότι, ύστερα από τόσες δεκαετίες εσφαλμένων ή ελλιπών πληροφοριών και παρεξηγήσεων για το έργο, μας δίνεται για πρώτη φορά μια σχολιασμένη δημοσίευσή του πρέπει, καταρχήν, να θεωρη-

θεί σημαντικό εκδοτικό γεγονός.

Το πλούσια διακοσμημένο και απλόχερα τυπωμένο βιβλίο (που ατύχησε μόνο στο λεπτό χάρτινο εξώφυλλό του που αποκολλάται αμέσως) αποτελείται από τα εξής μέρη: Δισέλιδη «Γενική άποψη της Κωνσταντινούπολης» (από έντυπο του 1845, σσ. δ'-ε'), φωτογραφία της σελίδας τίτλου του θεατρικού έργου του Γ. Ν. Σούτσου από το χφ της Εθνικής Βιβλιοθήκης 1328 (σ. η'), σελίδα τίτλου της έκδοσης (σ. θ'), φωτογραφία πορτρέτου του Αλέξανδρου Ι. Μαυροκορδάτου του «Φιραρή» ως ηγεμόνα της Μολδαβίας (από έντυπο του 1790, σ. ι'), άτιτλο Πρόλογο του επιμ. (όπου εκτίθεται το περιπετειώδες χρονικό της τύχης του μόνου πλήρους κώδικα του έργου, του χφ Ηλιάσκου - Π. Σγουρδαίου - Α. Βλάχου, και της μελέτης του από τον επιμ., καθώς και ευχαριστίες του τελευταίου σε πρόσωπα που ενθάρρυναν ή υποβοήθησαν το έργο του, σσ. ιγ'-ιε'), φωτογραφίες του φ. 2^τ του χφ Ηλιάσκου και του φ. 2^τ του χφ της Εθνικής Βιβλιοθήκης 1328 (σσ. ιστ', ιη'), «Εισαγωγή» (σσ. ιθ'-λστ'), που ακολουθείται από μια σειρά οκτώ εικόνων (φωτογραφία της σελίδας τίτλου του έργου του Γ. Ν. Σούτσου από το χφ της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας 228 (60) και εικόνες σχετικές με την Κωνσταντινούπολη και υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας, από ποικίλα έντυπα της περιόδου 1768-1838, σσ. λθ'-μστ'), το Κείμενο της έκδοσης του *Αλεξανδροβόδα του ασυνείδητου* (σσ. 1-139), δύο εικόνες με περιεχόμενο ανάλογο της σειράς των σσ. δ'-ε', μ'-μστ' (σσ. 141-142), «Υπόμνημα» στο Κείμενο (σσ. 143-161), «Σημειώσεις-Σχόλια» στο Κείμενο (σσ. 163-189), «Γλωσσάριο» στο Κείμενο (σσ. 191-199), σειρά τριών φωτογραφιών της τελευταίας σελίδας των τριών από τα τέσσερα γνωστά χφφ που παραδίδουν το έργο (σσ. 201-203· παραμένει ανεξήγητο γιατί το πλούσια εικονογραφημένο βιβλίο δεν φιλοξενεί ούτε μία φωτογραφία του χφ της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας 1160), την ογκώδη μελέτη του επιμ. «Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα» (σσ. 207-429, χρονολογημένη τον Φεβρ. 1993), που διακοσμείται και με πέντε φωτογραφίες που σχετίζονται με μεταγενέστερα, έντυπα έργα του Γ. Ν. Σούτσου και με το περιβόητο *Λεξικόν τρίγλωσσον...* του 1790 (σσ. 257, 265, 279, 301, 327), «Ευρετήριο» (καταρτισμένο από την Π. Πολέμη, σσ. 431-451), πίνακα των «Εικόνων» του βιβλίου (σσ. 453-454) και «Περιεχόμενα» (σσ. 455-457).

Η *Εισαγωγή* δίνει μια σειρά από προκαταρκτικές πληροφορίες για το θεατρικό έργο *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, το περιεχόμενο και τα ειδολογικά του χαρακτηριστικά, τη χρονολόγησή του και τον συγγραφέα του Γεώργιο Ν. Σούτσο τον «Δραγουμανάκη» (σσ. ιθ'-λα'), παρουσιάζει τη γνωστή χειρόγραφη παράδοση (σσ. λα'-λε': το μόνο πλήρες χφ Ηλιάσκου· το κολοβό, κατά μία σκηνή της τρίτης και τελευταίας πράξης του έργου, χφ της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας 228 (60)· το ελλιπέστερο, στην τρίτη πράξη, χφ της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος 1328· το ακόμη πιο ελλιπές χφ της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας 1160, που παραδίδει μόνο τις δύο πρώτες πράξεις) και εκθέτει τις αρχές της έκδοσης του Κειμένου (σσ. λε'-λστ'). Η *Εισαγωγή*, όπως

και άλλα τμήματα του βιβλίου, είναι καλογραμμένη και παρέχει στοιχεία για την κοινωνική και ιδεολογική εικόνα της εποχής και της φαναριώτικης κοινωνίας, για τα (υπαρκτά) πρόσωπα του έργου, για την ειδική σκοπιά και τις προθέσεις του συγγραφέα και για τους θεατρικούς του τρόπους, αν και δεν αποφεύγει τις περιττές επαναλήψεις (π.χ. η ίδια η υπόθεση του έργου επαναλαμβάνεται δύο φορές μέσα στην Εισαγωγή: σσ. ιθ'-κ' και, εκτενέστερα, σσ. κγ'-κζ'. Θα επαναληφθεί ακόμη μία φορά, στις σσ. 346-347, και, με έμμεσο τρόπο, σε αρκετά ακόμη σημεία του βιβλίου) και την αποσιώπηση άλλων μελετητών του θεάτρου του 18ου αι. και του «διαφωτισμού» (π.χ. Α. Ταμπάκη, κ.ά.). Αντίθετα, οι αρχές της έκδοσης εκτίθενται αμέθοδα και το σύστημα της (υπερβολικά συντηρητικής, και κάποτε σχεδόν διπλωματικής) δημοσίευσης που ακολούθησε ο επιμ. σε μίαν έκδοση που απευθύνεται, κατά τα άλλα, σε ευρύτερο κοινό δεν ακολουθεί αυστηρές αρχές, αλλά είναι κυμαινόμενο και μη πειστικό.

Μπορούν εδώ να γίνουν αρκετές ειδικότερες παρατηρήσεις (μερικές από τις οποίες αφορούν και άλλα τμήματα της εργασίας): Καταρχήν ο χαρακτηρισμός του έργου ως *κωμωδίας* δεν απαντά στο πληρέστερο *χφ*, αλλά μόνο στα υπόλοιπα τρία: αλλά, ακόμη και έτσι, έχει μικρή αξία για τον ειδολογικό χαρακτηρισμό του κειμένου, αφού κανένα από τα *χφφ* δεν είναι αυτόγραφο και αφού, όπως αναγνωρίζει ο επιμ. στην Εισαγωγή και σε άλλα σημεία του βιβλίου, το έργο, παρά τις λίγες κωμικές ή, καλύτερα, ευθυμογραφικές νότες του, δεν είναι κωμωδία με την κλασική έννοια του όρου (που προϋποθέτει βελτιωτική πορεία και λύση της υπόθεσης), αλλά «δραματική [και, κάποτε, και τραγική] σάτιρα», αφού στο τέλος τα κύρια πρόσωπα βρίσκονται σε ανησυχητική, δύσκολη ή και απελπιστική κατάσταση (με τη φράση «ἐλεεινῶς εὐρισκόμεθα ἡμεῖς τὴν σήμερον», σφραγίζει το έργο στην κατάληξή του το πρόσωπο που συμμερίζεται περισσότερο την οπτική γωνία του συγγραφέα): οι ορθοί όροι «δραματική σάτιρα», «σατιρική ηθογραφία», «σάτιρα» χρησιμοποιούνται συχνά, μαζί με τον όρο «θεατρικός» ή «προσωπικός λίβελος», εναλλακτικά από τον επιμ., αλλά μόλις στη σ. 358 γίνεται ξεκάθαρη αντιδιαστολή τους (μάλιστα η σύγχυση είναι τέτοια, ώστε, ενώ ένα τμήμα του βιβλίου επιγράφεται «Η δραματική σάτιρα του Γ. Ν. Σούτσου *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*», σσ. 339-429, το ίδιο τμήμα στα κεφάλαια και στον πίνακα περιεχομένων του βιβλίου δηλώνεται ως «Η κωμωδία *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*»). Από την άποψη αυτή, το έργο συνεχίζει περισσότερο τη σοβαρή και ηθικοδιδασκτική παράδοση του *Ζήνωνα*, του θρησκευτικού-ιησουϊτικού θεάτρου και της δραματικής/τραγικής ευρωπαϊκής παράδοσης, παρά το νήμα των κωμωδιών και ιλαροτραγωδιών του Κρητικού και Επτανησιακού θεάτρου, και, φυσικά, δεν μπορεί να συνδέεται απευθείας ούτε με τα μεταγενέστερα, αναμφισβήτητα κωμικά έργα των Ι. Ρίζου Νερουλού, Α. Σούτσου, Χουρμούζη, Βυζάντιου και Α. Ρίζου Ραγκαβή (σ. λα' κ.α.). Επομένως, η χρήση του όρου *κωμωδία* στον τίτλο του βιβλίου και παντού άλλου μέσα στην εργασία περισσότερο συσκοτίζει παρά διαφωτίζει την περιγραφή του έργου και τη δραματολογική ανάλυση.

Η διερεύνηση των πιθανών λόγων για τους οποίους το έργο δεν τυπώθηκε στην εποχή του (σ. κβ') θα ήταν πληρέστερη, αν επέμενε και στο περιορισμένο ενδιαφέρον που θα είχε το έργο για το ευρύ κοινό, εφόσον αφενός δεν θα γινόταν εντελώς κατανοητό παρά μόνον από έναν στενό πυρήνα της «φαναριώτικης» κοινωνίας και αφετέρου θα φαινόταν, πολύ γρήγορα, ξεπερασμένο από τα ίδια τα γεγονότα (το κείμενο πρέπει να γράφτηκε το 1785, αλλά ο σατιριζόμενος πρωταγωνιστής του, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος του Ιω-

άννου, 1754-1819, παρέμεινε «βόδας», δηλ. ηγεμόνας της Μολδαβίας, μόνον ως τον Δεκέμβριο του 1786).

Η περιγραφή της χειρόγραφης παράδοσης δίνει την ευκαιρία να ξεκαθαριστεί και ένα άλλο σημείο του υπότιτλου του έργου, που —ακόμη κι αν χρειάζεται να παρατίθεται— ορθότερο θα ήταν να γράφεται ως εξής: *Κωμωδία συντεθείσα [...] εν έτει .αψπε΄*, αφού μόνον αυτά τα στοιχεία είναι κοινά στα τρία (ελλιπή) χφφ-αντίγραφα που τον παραθέτουν (από αυτά, δύο παρεμβάλλουν τις λέξεις: *παρά τινος ανωνύμου*, και ένα τις συνώνυμες: *παρά τινος ακατονομάστου*, ενώ αραβική χρονολογία απαντά μόνο στα δύο).

Τέλος, ο τρόπος έκδοσης του κειμένου δεν λαμβάνει υπόψη το ότι αυτή βασίζεται σε αντίγραφα που δεν αντιπροσωπεύουν ένα σταθερό ή γενικευμένο ορθογραφικό σύστημα της εποχής, αλλά αντικατοπτρίζουν, όπως ομολογείται (σ. λδ΄-λε΄), τις «προσωπικές γλωσσικές-ορθογραφικές προτιμήσεις των αντιγραφών», έχουν «συνήθη λάθη», «αβλεψίες» κτλ., σε βαθμό που ο επιμ. «είναι δύσκολο να αποφανθεί [...] ποιο από τα τέσσερα αντίγραφα αναπαράγει πιστά το πρωτόγραφο του συγγραφέα ή βρίσκεται πιο κοντά σ' αυτό». Έτσι, η προτίμηση του επιμ. στο (πλήρες) χφφ Ηλιάσκου δεν θεμελιώνει τις απαραίτητες προϋποθέσεις μιας κριτικής έκδοσης, καθώς σε συγκεκριμένα σημεία, με αρκετά υποκειμενικά κριτήρια και χωρίς διερεύνηση της σχέσης των χφφ, χρησιμοποιούνται και γραφές άλλων δύο μαρτύρων της παράδοσης: ανεξήγητο παραμένει γιατί δεν χρησιμοποιείται καθόλου το χφ της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας 1160 (μήπως ο συγγρ., που αρκείται σε πληροφορίες από δεύτερο χέρι, σ. λγ΄, σημ. 5, δεν έχει δει το χφ ή έστω φωτογραφίες του;).

Ωστόσο, δεν μπορούμε να μιλούμε ούτε και για έκδοση φιλολογική ή έστω διπλωματική, αφού, ενώ «τηρείται η ορθογραφία του πρωτότυπου [sic] κειμένου, σύμφωνα με το αντίγραφο που διασώζει ο κώδικας Ηλιάσκου», δεν παύουν να γίνονται, χωρίς να δηλώνονται παντού και δίχως ενιαίο σύστημα, «ελάχιστες παρεμβάσεις στον τονισμό και τη στίξη» και «ελάχιστες φθογγολογικές απλοποιήσεις». Εφόσον ο επιμ. φαίνεται πως επιθυμούσε, στην πρώτη αυτή δημοσίευση του κειμένου, να δώσει πιστή εικόνα του κειμένου τριών χφφ, θα έπρεπε να ακολουθήσει κατά κεραία το (άχρηστο για τον μέσο, και μάλιστα τον σύγχρονο, αναγνώστη) σύστημα μιας προκαταρκτικής και ανεπεξέργαστης έκδοσης, όπως, π.χ., η έκδοση του λεγόμενου *Ανώνυμου του 1789* από τον Κ. Θ. Δημαρά: αλλιώς, για να είναι συνεπής στις φιλολογικές απαιτήσεις, θα έπρεπε να ενοποιήσει και να γενικεύσει τις όχι και τόσο λίγες επεμβάσεις του στο κείμενο. Παραδείγματα θα αναφέρομε αμέσως παρακάτω.

Το *Κείμενο* αρχίζει με πίνακα των «Προσώπων» του έργου (σ. 3): ακολουθεί το κυρίως κείμενο του τρίπρακτου έργου, χωρισμένο σε σκηνές και με σύγχρονη εκδοτική διάταξη στη δήλωση των θεατρικών προσώπων και των σκηνικών οδηγιών. Δυστυχώς, ελάχιστες άλλες κανονιστικές πρωτοβουλίες του εκδότη συμμορφώνονται με την ορθή αυτή μέριμνα για την οπτική πρόσληψη του σύγχρονου αναγνώστη. Λείπει, γενικά, η φροντίδα για ορθολογικό εκσυγχρονισμό της ορθογραφίας και της στίξης, δηλαδή για ένα κείμενο που να διαβάζεται άνετα και χωρίς κινδύνους παρερμηνείας. Το κυριότερο, όμως, είναι ότι ο αναγνώστης δεν είναι ποτέ σίγουρος για το αν ο εκδότης αποτυπώνει πιστά ένα κείμενο που υποτίθεται πως αντιμετωπίζει συντηρητικά.

Αρκεί και μόνο η σύγκριση των σσ. 5-7 του Κειμένου με τη φωτογραφία του φ. 2^ο του χφ Ηλιάσκου (σ. ιστ'), που αντιστοιχεί σ' αυτές, για να αποκαλύψει πολύ περισσότερες

παρεκκλίσεις από όσες δηλώνονται στη σ. λε' («ελάχιστες παρεμβάσεις στον τονισμό και τη στίξη»: διάκριση των (ό)πού, πώς από τα πού, πώς: ενοποίηση «μερικών ξενικών λέξεων»: «ελάχιστες φθογγολογικές απλοποιήσεις»): έτσι, π.χ., εκτός από τις διορθώσεις στον τονισμό και τη στίξη, την (αχρείαστη) «ενοποίηση» του φωνητικά διαφορετικού μαζηλία σε μανζιλία, και την απόδοση των π, δ με τα μπ, ντ, η έκδοση «εξομαλύνει», δίχως να το δηλώνει, και τις εξής γραφές του χφ: φορτόθηκες, σύκωσες, αποβάλλη, ήμπορώ, κρένης, αρχίτερα. Επομένως, δεν πρόκειται, σε καμιά περίπτωση, για έκδοση που σέβεται την αρχική εικόνα των χφφ.

Αλλά ακόμη και αν, αλλού, υπάρχει κάποια λογική στην (υπερβολικά σχολαστική) διατήρηση του ιδιόρρυθμου τονισμού λέξεων με τουρκική προέλευση (διπλός ή και τριπλός τονισμός απαντά ήδη από τον πίνακα των «Προσώπων»: 'Αλέξανδροβόδας — αλλά αλλού, σ. 5 κ.ε. 'Αλεξανδροβόδα —, μπας καπούκεχαγιας — αλλά αλλού, σ. 6, passim, και Γλωσσάριο: μπας καπούκεχαγιας —, καπούκεχαγιας, κ.ο.κ.), δεν βλέπουμε να υπάρχει λογική στην ορθογραφική πρακτική του εκδότη, όταν διατηρεί λανθασμένη φωνητική εικόνα: γράφε, π.χ., σ. 3 κ.ε., 'Ιτσογλάνι, τσαλιστίζω, τσαρές, τσασιτλανδίζω, σακκίλης, κατσιρδίζω, τσιμπούκι — τουρκ. içoğlani, çalıstırmak, çare, çarid, sakil, kaçırnak, çubuk (είναι πάμπολλα στο κείμενο τα προβλήματα από τη διατήρηση του -τζ-, με φωνητική αξία -τσ-, και σε άλλες λέξεις χωρίς τουρκική προέλευση. Αν υπάρχει κάποια λογική στη διατήρηση της ιστορικής ορθογραφίας (π.χ. της υποτακτικής, της υπογεγραμμένης, της συντηρητικής γραφής της αιτ. των τριτοκλίτων, κ.ά.) και ορισμένων ορθογραφικών ιδιομορφιών της εποχής (όπως, π.χ., της κατάληξης -αις/αίς του πληθ. του θηλυκού άρθρου και θηλυκών ονομάτων, της κατάληξης -ωντας των μη παροξύτωνων μετοχών, της συμπλοκής ή μη ορισμένων συνδέσμων, π.χ.: άδέ, αντί ά(ν) δέ — αλλά αλλού: ä dé —, σαπού, για ταυτό — αλλά αλλού: γιατ' —, άμεδα, κτλ.· αλλά: ώς τόσον, άφ' ου, με τὰ σās, κτλ.), ή της ορθογραφίας ορισμένων λέξεων που δείχνει περισσότερες ετυμολογικές δυνατότητες ή ενδιαφέρουσες παρετυμολογήσεις (όπως, π.χ.: γλυτώνω, ιξεύρω, πάλαι, καλήτερο, αύγατίζωμεν, ξυπάζονται, έτράβιξε, κακοροίζικος, καιίμενη, είχα κατέβη, όσπητι/σπητι, άφησαι, καυγάδες, ρημάδα, γέλοια, εύγω, δόσαι, μετανοιώνεις, εύγάλη, κτλ.), δεν βλέπουμε τι προσφέρει η μη διάκριση των περιπτώσεων της κράσης από τις περιπτώσεις της αφαίρεσης ή έκθλιψης (π.χ. Σουΐπα, πέμε, μόλον — αλλά αλλού: μ' όλον —, πούχε, νάιναι, άφτην, πέτο, στό — αντί σ' τό —, ναύρης, τόμαθα, κ.ο.κ.), η έλλειψη απαραίτητης στίξης (π.χ. στις κλητικές προσφωνήσεις, passim) και, σε τελική ανάλυση, η επιλεκτική διατήρηση (πάμπολλων) ανορθογραφιών των αντιγραφένων (π.χ. προκοιμένον, κόλο, ήδέ, κομάτι, συγχίζεσθε, πέρνη, γιαλιά, μέλλει — αντί μέλει —, διεστραμένη, άπεστάτη — αντί άπεστάται —, μπόριε, κ.ά.).

Το Υπόμνημα είναι, επίσης, καταστρωμένο με επιλεκτικό και υποκειμενικό τρόπο (όπως σημειώνεται στη σ. 145, καταγράφει μόνο τις «κυριότερες και πιο χαρακτηριστικές παραλλαγές του κειμένου», χρησιμοποιώντας τα τρία από τα τέσσερα γνωστά χφφ, αλλά μη δηλώνοντας τα κριτήρια της συμπερίληψης ή παράλειψης των γραφών).

Χρησιμότητες, αντίθετα, είναι οι (γλωσσικές, ερμηνευτικές και πραγματολογικές: κυρίως, βιογραφικές και ιστορικές) Σημειώσεις-Σχόλια στο Κείμενο. Αυτό δεν σημαίνει ότι η επίμοχθη και εκτεταμένη έρευνα του επιμ. ευτύχησε σε

όλες τις περιπτώσεις (άγνωστη, π.χ., παραμένει η ταυτότητα των προσώπων που αναφέρονται στη σ. 174: 69,9) ή κάλυψε όλα τα ζητούμενα: θα περιμέναμε, π.χ., κάποιον γραμματολογικό και εννοιολογικό σχολιασμό της σύγκρισης που διατυπώνεται στη σ. 26: «'Ανθρωποι διὰ ρημάδα, ὑποκείμενα τῷ ὄντι διὰ κωμωδία»· σχολιασμό για τα κοινωνικοανθρωπολογικά χαρακτηριστικά της σατιρικής παρουσίας Αρμένηδων στις σσ. 68: «'Αρμένης χαλήσης», «'Αρμένης χονδροκέφαλος» και για την ενδεχόμενη σχέση τους με παρόμοιες αιχμές της προηγούμενης γραμματειακής παράδοσης και κατοπινών έργων (η μικρή νύξη της σ. 385 δεν επαρκεί κατά κανένα τρόπο)· σχολιασμό για τις πηγές των απόψεων και της επιμέρους φρασεολογίας του μονολόγου του Αλεξανδροβόδα στις σσ. 95-98 (όπου δεν εκτίθεται μόνο ένα λιμπερτίνικο σύστημα σχέσεων, όπως αποδεικνύεται μεθοδικά και διεξοδικά στη μελέτη του επιμ., σ. 398 κ.ε., αλλά αντλούνται στοιχεία και από παραδοσιακότερα γραμματειακά μοτίβα, όπως του βιβλικού *άφρονα* και του *carpe diem*).

Σημειώνω, επίσης, ότι πολλές ξένες λέξεις και φράσεις (σ. 166 κ.ε.) θα έπρεπε να ερμηνεύονται στο Γλωσσάριο (από όπου παραλείπονται) και όχι εδώ, ότι μερικές άλλες βρίσκονται σε χρήση και σήμερα και θα μπορούσαν να παραλειφθούν (όπως, στη σ. 168, η φράση «έπρεπε νὰ σχίσετε τὴν γάτα») και ότι, σε μία περίπτωση, ίσως θα έπρεπε να διορθωθεί στο κείμενο έκφραση που χαρακτηρίζεται παρεφθαρμένη (η «παραφθορά» στην έκφραση «μπανασινή [αντί μπαμπασινί] σικτιγήμ», σ. 20, δεν αποκλείεται να οφείλεται σε λάθος των αντιγραφών).

Το Γλωσσάριο είναι πολύ σύντομο και δεν είναι απαλλαγμένο από ατέλειες:

Έτσι, θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνονται αρκετά ακόμη κύρια ονόματα και, τουλάχιστον, οι λέξεις: *απανωθιό*, *γιά* (= ιδού, νά· είτε), *γκόρτζο*, *γναντίζω* (= αγναντεύω;), *γνώρα*, *διορθώνω* (= κανονίζω, ρυθμίζω), *ελληνικός* (= αρχαίος ελληνικός), *ότι* (= μόλις), *ουλεμάς*, *πάνω* (= πάω), *οφέποτε* (= όποτε), *πλάτος*, *ο* (= ώμος, πλάτη), *πλήττω*, *μτβ.* (= σκάνω, στενοχωρώ), *πούστης* (= αλήτης, ακόλαστος, πουτανιάρης, και όχι κίναϊδος), *ριτζάλης*, *σαματί*, *σαπού*, *σουπέ*, *τεζέδικος*, *τσαμπουνώ*, *φαντάζω* (= μου αρέσει, εντυπωσιάζομαι), *φιλοτιμούμαι* (= συνερίζομαι). Μερικά λήμματα αστοχούν ή δεν δίνουν πλήρεις ερμηνείες (όπως, π.χ., τα: *τετραχληλισμένος/ξετραχληλισμένος*: γρ. *ξεγυμνωμένος* και όχι «κουρελιάρης, ρακένδυτος»· *εξερτζής*: πρόσθ. και *χαφιές*· *οικονομώ*: πρόσθ. και *ικανοποιώ* σεξουαλικά, *συνουσιάζομαι*· *πρεσβυτέρα*: γιατί όχι και *παπαδιά*; το υπονοούμενο δεν διερευνάται· *πυργοποιά*: πρόσθ. και *βαβέλ*· *ρημάδα* [ριμάδα]: πρόσθ. και έμμετρη διήγηση με επικαιρικό δραματικό περιεχόμενο, *λαϊκή φυλλάδα*). Ενώ το Γλωσσάριο διατηρεί γενικά τον ορθογραφικό σάλο του Κειμένου, πολλά λήμματα διορθώνονται ή διαφοροποιούνται φωνητικά ή ορθογραφικά από αυτό (π.χ. *διόρθωση*, αντί -ι· *καντηλί*, αντί -ιλί· *κασάμπμασης*, πρόσθ. και *κασαμπμασής*· *κουβάριαζε*, αντί -άριαζε· *ξεαντραλώνομαι*, αντί *ξεανδραλώνομαι*· *παχάρνικος*, πρόσθ. και κλητ. *παχάρνιτζε*· *Περμαθούλα*, αντί -ούλα· *ραδιβάνι*, αντί *ραντιβάνι*· *τακιντίζομαι*, αντί *τακινδίζομαι*· *χαλέβω*, αντί *χαλεύω*). Τέλος, χρειάζεται αμοιβαία αλλαγή στη θέση των λημμάτων *βιδάς*, *βιδαλεσιτζω*.

Ευτυχώς, ύστερα από τη μη ικανοποιητική έκδοση του Κειμένου και τα

ατελή παρεπόμενά της, ο αναγνώστης αποζημιώνεται από την εκτεταμένη και πολυμερή μελέτη του επιμ. «Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα». Παρόλο που η μελέτη αυτή των 220 σελίδων θα μπορούσε να μειωθεί κατά το ένα τρίτο περίπου, αν χτενιζόταν και αποφεύγονταν η αμέθοδη διάταξη, οι επικαλύψεις και οι επανειλημμένες επαναλήψεις, ο επιμ. δείχνει, εδώ, όλο τον πλούτο των γνώσεων του, γόνιμη εκμετάλλευση ογκώδους βιβλιογραφικού υλικού και πληροφοριών όχι μόνο από Έλληνες, αλλά και από Ρουμάνους και Ρώσους ερευνητές, και εύστοχη ιστορική, γραμματολογική και κριτική περιγραφή του έργου, του συγγραφέα και του περίγυρού τους. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η θεατρολογική ανάγνωση της «δραματικής σάτιρας» του Γ. Ν. Σούτσου· επίσης, η διερεύνηση των ιταλικών πηγών άλλων έργων του, που περιέχει πολλά νέα και πρωτότυπα στοιχεία και επιβεβαιώνει την πάντοτε σταθερή και κυρίαρχη επίδραση της ιταλικής παιδείας στην προεπαναστατική περίοδο (σε σχέση με τον υπερτιμημένο, από τους επιγόνους του δημαρισμού, γαλλικό παράγοντα).

Ύστερα από παράθεση των συντομογραφιών μερικών βασικών (αν και πεπαλαιωμένων) ιστορικών πηγών (σ. 208) και μικρό πρόλογο (σσ. 209-211), η μελέτη χωρίζεται στα εξής μέρη: «Η οικογένεια των Σούτσων και ο συγγραφέας της κωμωδίας» (σσ. 213-279: γενική εισαγωγή, σσ. 215-224· «Ο Μιχαήλ και οι άλλοι Σούτσοι», σσ. 225-233· «Αλέξανδρος Ν. Σούτσος», σσ. 233-239· «Ο Γεώργιος Ν. Σούτσος-Δραγουμανάκης», σσ. 239-243· «Το συγγραφικό έργο [του Γ. Ν. Σούτσου]», σσ. 244-254· «Η διασκευή του *Πιστού Βοσκού*», σσ. 254-263· «*Πονήματά τινα δραματικά*», σσ. 263-279), «Ο βοεβόδας Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Το πραγματικό ιστορικό πρόσωπο» (σσ. 281-337: γενική εισαγωγή, σσ. 283-292· «Άνοδος και πτώση», σσ. 292-311· «Τα μετά την πτώση. Ο Μαυροκορδάτος-Φιραρής», σσ. 311-323· «Ένας απολογισμός ζωής», σσ. 323-337), «Η δραματική σάτιρα του Γ. Ν. Σούτσου *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*» (σσ. 339-429: γενική εισαγωγή, σσ. 341-344· «Ο τόπος και ο χρόνος», σσ. 344-347· «Η δομή του έργου», σσ. 348-360· «Ηθογραφία και σάτιρα. Κωμικοί τρόποι», σσ. 360-365· «Τα πρόσωπα της κωμωδίας», σσ. 366-398· «Το πορτραίτο ενός λιμπερτίνου», σσ. 398-417· «Μια θέση στην ιστορία της νεοελληνικής κωμωδιογραφίας», σσ. 417-429). Και μόνο η παράθεση αυτή δείχνει το εύρος των ζητημάτων με τα οποία καταπιάστηκε ο επιμ., για να δώσει μια όσο γινόταν σφαιρικότερη παρουσίαση του έργου και της εποχής του· η θητεία του στον μεγάλο δάσκαλο των προσωπογραφικών και ιστοριογραφματολογικών συνθέσεων του 18ου και 19ου αι., τον Κ. Θ. Δημαρά, ή ο διάλογός του με τον σημαντικότερο μαθητή του, τον Φ. Η. Ηλιού, αποδεικνύονται επωφελείς.

Φυσικά, όσο πλούσια είναι η πραγμάτευση σε ασφαλείς πληροφορίες και κρίσεις, σε νέα στοιχεία και σε χρήσιμες ανατοποθετήσεις, τόσο πολλά είναι και τα ερεθίσματα για διάλογο, αντίλογο, συμπληρώσεις ή διορθώσεις. Έτσι, π.χ., στη γενεαλογική διερεύνηση της κωνσταντινουπολίτικης οικογένειας των Σούτσων (σ. 215) είναι παράξενο το ότι δεν διερευνάται η περίοδος πριν από το 1730 και η ενδεχόμενη σχέση με τους «άρχοντες» και λόγιους και βιβλιόφιλους Σούτσους του 16ου αι. (βλ., π.χ., Γ. Κ. Παπάζογλου, *Βιβλιο-*

θήκες στην Κωνσταντινούπολη του ΙΣΤ΄ αιώνα (Κώδ. Vind. hist. gr. 98), Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 147, 155)· αν και συχνά δεν λείπει από τον επιμ. το καλοζυγισμένο χιούμορ (όπως, π.χ., στη σ. 234: «Τα μόνα ακριβή χρονολογικά στοιχεία για ορισμένα πρόσωπα [της οικογένειας των Σούτσων], από αυτά που συναντήσαμε παραπάνω, είναι οι ημερομηνίες θανάτου, για τις οποίες φρόντισαν κυρίως οι σουλτάνοι»), είναι πολύ επιεικής ο χαρακτηρισμός της τουρκικής πρακτικής ως «οθωμανικού αυταρχισμού» (σ. 223, σημ. 15), εφόσον η ιστορική έρευνα διαθέτει τον αρμοδιότερο όρο «απολυταρχία» και ο κοινός λόγος την έννοια της «βαρβαρότητας», ενώ στις πολλές αυθαίρετες εκτελέσεις της περιόδου πριν από το 1797 θα έπρεπε να προστεθούν και ορισμένες που άφησαν έντονα ίχνη στη λογοτεχνία, όπως η εκτέλεση του Σταυράκογλου (Σταυράκη)· η βιβλιογραφία της σ. 224, σημ. 16, για τις ιστορίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας σταματά μόλις στα 1976 (γενικότερα, σε όλο το βιβλίο χρησιμοποιείται κυρίως παλαιότερη βιβλιογραφία, πρβ. και σ. 255, σημ. 68, και, με τη σπάνια εξαίρεση πληροφοριών που ανήκουν σε φίλους ή αλληλογράφους του επιμ., δεν έχει γίνει νέα αρχειακή έρευνα σε χώρους πολύτιμους για το υλικό τους, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Άγκυρα, η Ρουμανία, η Ρωσία και η Ουκρανία, η Βενετία και η Βιέννη· πρβ., π.χ., τη σημ. 20 της σ. 228)· η παλαιότερη άποψη του Α. Βασιλείου (1794-1975) ότι ο Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος, σε επιμέρους γνωρίσματα, είναι «une ... comédie satirique ... dans le goût d'Aristophane, pour le caustique et pour l'emploi de noms propres de personnes existantes» (σ. 249, σημ. 58) δεν ισοδυναμεί, βέβαια, με την ακόλουθη γενίκευση του επιμ.: «τη χαρακτηρίζει αξιόλογη νεοελληνική κωμωδία αριστοφανικού τύπου»· η «υψηλή εκτίμηση των έργων της κρητικής λογοτεχνίας» από τον Κ. Οικονόμο στα 1817 δεν είναι «ασυνήθιστη, για την εποχή εκείνη» (σ. 251), αφού, με την επιφανή εξαίρεση του άκριτου, στο ζήτημα αυτό, Κοραή, τα σημαντικότερα έργα της Κρητικής λογοτεχνίας είχαν πάνδημη, λαϊκή και λόγια, πρόσληψη· είναι περιέργο πως «η επιλογή [από τον μεταφραστή Γ. Ν. Σούτσο] ενός απαρχαιωμένου, στην ευρωπαϊκή θεατρική έργου», όπως του *Pastor fido* του Guarini, ξενίζει τον επιμ. (σ. 256): αλλά το αναγεννησιακό αυτό έργο άσκησε μεγάλη επίδραση και στο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα (π.χ. Cervantes, πρβ. και την ιταλ. μτφρ. του Δον Κιχώτη από τον L. Franciosini στον 17ο αι., και τη νεοελληνική πεζή μτφρ. του στον 18ο αι.) και, άμεσα είτε έμμεσα, εξακολουθούσε να είναι παρόν στην εποχή που μας αφορά· για τα ενδεχόμενα πρότυπα ή παράλληλα του τέταρτου «δραματικού πονήματος» του Γ. Ν. Σούτσου (*Ο κατηχούμενος ή Το κοσμογονικόν θέατρον*) θα μπορούσε να διερευνηθεί (σσ. 264, 275-278) και η προϊστορία των φιλοσοφικών διαλόγων από τα τέλη του 17ου αι., όπως, π.χ., το ελληνορουμανικό *Dinavul* —Κριτήριο ή διάλεξις του σοφού με τον κόσμον του D. Cantemir (1698)· οι διασυνδέσεις του μεγαλύτερου Έλληνα εκδότη του 18ου αι., Π. Λαμπαντισιώτη, με τον Αλέξανδρο Ι. Μαυροκορδάτο (σ. 298) δεν περιορίζονται μόνο στην αφέρωση της *Ηθικής περιηγήσεως Κύρου...* (1783), αλλά θα πρέπει να συνεχίζονται για πολλά χρόνια ακόμα, όπως δείχνει η εκδοτική περιπέτεια του *Λεξικού τριγλώσσου...* (1790), για την οποία ο επιμ. δίνει ελάχιστα και ελλιπή στοιχεία (σσ. 299, 308-309): εδώ δεν λαμβάνονται καθόλου υπόψη οι λεπτομερείς και αποκαλυπτικές πληροφορίες του Λαμπαντισιώτη στο τέλος του πρώτου τόμου της *Νέας Χαλιμάς* (1791: «Είδησις της επιβουλής και τραδιμέντου οπού μου ηκολούθησεν εις το Τρίγλωσσον Λεξικόν»· βλ., τώρα, Γ. Κεχαγιόγλου, επιμ., *Τα Παραμύθια της Χαλιμάς, Β: Αραβικόν Μυθολογικόν, τ. Γ΄. Νέα Χαλιμά, τ. Α΄*, Αθήνα 1990, σσ. 383-388), που αποκαθιστούν την αλήθεια για μια σειρά από ζητήματα που αφορούν τη σύλληψη της ιδέας για την έκδοση, την παραγματοποίησή της και την υπαρπαγή της, και βάζουν σε άλλη βάση την οικονομική και άλλη συμμετοχή του «φιλέλληνας και φιλόλογου και μεγαλοδώρου ηγεμόνος της

Μολδαβίας Αλεξάνδρου Ιωάννου Μαυροκορδάτου»· ανάλογα ελλιπής είναι (σσ. 314-315) η εκμετάλλευση του πολύτιμου και σχεδόν σύγχρονου (1792) υλικού για τον ηγεμόνα, τη σύνθεση της ακολουθίας του (τριακονταμελούς ή εικοσιπενταμελούς; ο επιμ. δίνει, σσ. 310, 385, και τους δύο αριθμούς, χωρίς να τον προβληματίζει η διαφορά), άλλα συναφή πρόσωπα και τις λογοτεχνικές ενασχολήσεις τους, κατά την πρώτη παραμονή τους στην Πολτάβα (Φεβρ.-Μάιος 1787), που παρέχουν τα *Έρωτος αποτελέσματα* του επίσης συντηρητικού, ηθικά, Κύπριου Ιωάννη Καρατζά («Ιστορία τρίτη περιέχουσα διάφορα ερωτικά περιστατικά τινός Ζαγοραίου ευγενούς»): εκτός από τον πρωταγωνιστή, «γραμματικό» Αντώνιο τον Ζαγοραίο, δεν διερευνάται κανένα από τα υπαρκτά πρόσωπα που αναφέρονται στη διήγηση (οι εγχώριοι Γρηγόριος και Βαρβάρα Γρηγόριεβνα, ο γαμπρός της Γ** Κ** και ο οικοδιδάσκαλος Ιβάν Λιούμπιτς, και οι ανώνυμοι φυγάδες-ακόλουθοι του «Φιραρή»: πρώτος καφετζήμπασης, δεύτερος καφετζήμπασης, τσιμπουκστήμπασης, στόλνικος, καμαράσης, πρώτος δβόρνικος, δεύτερος δβόρνικος, πρώτος πορτάρης, δεύτερος πορτάρης, ποστέλνικος-μαγύρος): κακώς υπερτιμάται η επίδραση της γαλλικής «φευγαλέας ποίησης» στα στιχουργήματα του Α. Ι. Μαυροκορδάτου (σσ. 325, 330), ενώ θα έπρεπε να διερευνηθεί ο πολύ πιο ουσιαστικός παράγοντας της αραβοπερσοτουρκικής λυρικής ποίησης με τα ομόθεμα γνωρίσματα και οι σύγχρονοι κοινοί τόποι του ανακρεοντισμού: παρά τις αμφιβολίες του επιμ. για το βάσιμο των κατηγοριών σύγχρονων του Α. Ι. Μαυροκορδάτου για τις αθεϊστικές και ελευθεροτεκτονικές προτιμήσεις του, ο τίτλος του απολογητικού έργου που παρατίθεται στη σ. 331, σημ. 71 («Ποίημα ... Μαυροκορδάτου ...ερωτηθέντος παρά του σοφωτάτου Ευγενίου τί πιστεύει») υποβάλλει το αντίθετο: στην περίπτωση αυτή το «ερωτηθέντος» πρέπει να ισοδυναμεί, ουσιαστικά, με δογματική *ανάκριση*, στην οποία απαντά πειθήνια ο ανακρινόμενος, σαν να έχει πια «αποταχθεί τον Σατανά», με παράφραση του «στιχουργημένου συμβόλου της πίστεως» (σσ. 331, 412): στην περιγραφή του ρόλου των προσώπων του *Αλεξανδρόβουδα* (σσ. 348 κ.ε., 366 κ.ε.) υποτιμάται η μετριοπαθής και, πάντως, μη αντιπαθητική μορφή του επισκόπου Κερνίτσης, που η στάση του δεν είναι τόσο αρνητική όσο περιγράφεται, ενώ η σατιρική παρουσίαση της έξοχα πλασμένης μέσα στο έργο δομνίτσας Ρωξάνδρας θα κέρδιζε, αν συνδεόταν με την ακμαϊότατη αντιγυναικεία σατιρική παράδοση που οδήγησε όχι μόνο στην πολύ μεταγενέστερη *Γυναίκα της Ζάκυθος*, αλλά και στην περίπου σύγχρονη (πιθανότατα του 1789 ή 1790) δομνίτσα Ζωίτσα Ματέη ή Ματεχαή του λεγόμενου *Ανώνυμου του 1789* (ή «Αληθούς Ιστορίας»), ενός έργου που θα ήταν ωφέλιμο να είχε συνεξεταστεί στο βιβλίο και για άλλες απόψεις του, όπως, π.χ., για την περιγραφή της ακόλαστης πολιτείας και της αυλής του ηγεμόνα της Μολδαβίας, αλλά, ενδεχομένως, και της τσαρίνας Αικατερίνης Β': ενώ ορθά περιγράφονται οι ηπειρωτικοί ιδιωματισμοί των αδελφών Μίσογλου και του Χριστόδουλου (σ. 397), τα δημόδη γλωσσικά στοιχεία που αναφέρονται στη σ. 394 ως νησιωτικοί ιδιωματισμοί της Ταρσής δεν είναι, όλα, ούτε ιδιωματικά ούτε νησιωτικά (για τον ηπειρωτικό, μάλλον, σχηματισμό «μεταχειρίζουντάνε» πρβ. ακόμη και ανάλογους τύπους του *Μπολιβάρ* του Εγγονόπουλου): αν ο Γ. Ν. Σούτσος ήταν τόσο δουλικά «γαλλόφρων», όπως περιγράφεται στη σ. 409, δεν θα είχε λόγο να περιλάβει στους στόχους άλλου έργου του τον Γάλλο Descartes: δεν καταλαβαίνει κανείς γιατί η ζωηρή και γενικά πειστική περιγραφή της πολυτελούς και αισθησιακής ζωής στην αυλή του Α. Ι. Μαυροκορδάτου από τον σύγχρονο επισκέπτη της, πρίγκιπα de Ligne, χαρακτηρίζεται «μυθιστοριοποιημένη», υπερβολική και φανταστική (σσ. 414-415), τη στιγμή που ανάλογη εικόνα των ηγεμονικών αυλών δίνει, κρυπτικά, και ο λεγόμενος *Ανώνυμος του 1789*.

Στο *Ευρετήριο* του βιβλίου περιλαμβάνονται, ωφέλιμα, όχι μόνο κύρια ονόματα και τίτλοι έργων, αλλά και όροι και θέματα (δυστυχώς δεν αποδελτιώνεται το ίδιο το κείμενο του θεατρικού έργου). Τέλος, ο ανακεφαλαιωτικός πίνακας των 23 «Εικόνων» που εγκατασπείρονται στον τόμο δείχνει καθαρότερα πως μόνο οι 13 σχετίζονται άμεσα με το έργο και το ακριβώς σύγχρονο πλαίσió του, ενώ οι υπόλοιπες είναι διακοσμητικές.

Οι γλωσσικές αστοχίες, τα λάθη και τα παροράματα του βιβλίου —στα τμήματα που δεν παρέχουν το Κείμενο— δεν είναι πολλά: εκτός από τις αχρείαστες νεοπλασίες «νηθικισμός» (σ. κζ') και «ηθικιστής» (σ. 422), και τα λάθη από τη μη ακριβή τυπογραφική απόδοση στοιχείων του ρουμανικού αλφαβήτου (σ. λβ', σημ. 3, και *passim*), σημειώνω τα εξής: σ. κδ', γρ. 26, γράφε: παρουσία· σ. 254, γρ. 15, και σ. 255, γρ. 2, γράφε: τρόπο με τον οποίο· σ. 331, γρ. 7, γράφε: πραγματεύεται· σ. 333, σημ. 73, γράφε: *Système*· σ. 435, στ. 2, γρ. 20, γράφε: Χατζηασλάνη Κ. Δ.

Γενικά, το βιβλίο του Δ. Σπάθη αποτελεί μια καλοδεχούμενη συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και του νεοελληνικού θεάτρου, καθώς και στη βιοεργογραφική διερεύνηση σημαντικών προεπαναστατικών πνευματικών προσωπικοτήτων. Καλόδεκτη είναι και η πρώτη δημοσίευση του *Αλεξανδροβόδα του ασυνείδητου*, παρόλο που πρέπει από τώρα να προσβλέπουμε προς μια νέα έκδοση του εξαιρετικού αυτού έργου, στερεότερη στις αρχές της και απαλλαγμένη από τις πολλές ατέλειες που επισημάνθηκαν.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Βενιαμίν Λέσβιος, *Στοιχεία Ηθικής*, Εισαγωγή - κριτική έκδοση - σχόλια Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου [Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., 48] Αθήνα 1994, σελ. 302.

Ύστερα από τον Ευγένιο Βούλγαρη ο Βενιαμίν Λέσβιος (1759-1824) αποτελεί την επιβλητικότερη φιλοσοφική παρουσία στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Σε σύγκριση μάλιστα με την καταπληκτική πολυμέρεια και τα συχνά ετερόκλητα στοιχεία που συνθέτουν την πνευματική φυσιογνωμία του Βούλγαρη, ο στοχασμός του Βενιαμίν εμφανίζεται συνεκτικότερος και αυστηρότερα οριοθετημένος στον χώρο της φιλοσοφίας. Ως εκ τούτου ο Βενιαμίν θα μπορούσε να θεωρηθεί αυθεντικός εκφραστής του φιλοσοφικού Διαφωτισμού στην ελληνική παιδεία. Η φιλοσοφία του Βενιαμίν ήταν ως τώρα γνωστή στους μελετητές κυρίως από τα *Στοιχεία της Μεταφυσικής* (Βιέννη 1820), που αποτελούσαν το μόνο δημοσιευμένο φιλοσοφικό του έργο. Τα υπόλοιπα εκδεδομένα του έργα είναι εγχειρίδια μαθηματικών, που βασίζονται στις παραδόσεις του στην Ακαδημία των Κυδωνιών. Η άλλη φιλοσοφική του πραγματεία, *Στοιχεία Ηθικής*, που την επικείμενη έκδοσή της την είχε αναγγείλει ο Βενιαμίν στο περιοδικό *Ερμής* ο

Λόγιος το 1819, έμεινε τελικά ανέκδοτη. Το κείμενο πάντως έγινε γνωστό στην έρευνα της νεοελληνικής παιδείας το 1939, με τη δημοσίευση των δύο πρώτων κεφαλαίων από τον καθ. Απόστολο Βακαλόπουλο με βάση χειρόγραφο του έργου που είχε στην κατοχή του. Άλλα τμήματα του έργου δημοσιεύτηκαν αργότερα, με βάση άλλα χειρόγραφα, από τον Γιώργο Βαλέτα και τον Θανάση Παπαδόπουλο. Το κείμενο της ηθικής πραγματείας του Βενιαμίν παραδίδεται από ένδεκα γνωστά χειρόγραφα, ενώ τρία ακόμη χειρόγραφα γνωστά στην έρευνα έχουν απωλεσθεί. Χάρη στον ερευνητικό μόχθο της Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου, της κατεξοχήν ειδικής μελετήτριας του Βενιαμίν Λεσβίου, το σημαντικότερο αυτό μνημείο του φιλοσοφικού στοχασμού του Νεοελληνικού Διαφωτισμού παραδίδεται με την παρούσα πρώτη κριτική του έκδοση ακέραιο στους μελετητές του Διαφωτισμού και της νεοελληνικής φιλοσοφίας.

Η έκδοση βασίζεται στον κώδικα 2279 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, που παραδίδει την πληρέστερη μορφή του κειμένου. Αντιγραφέας είναι ο Νικόλαος Γ. Οχάκης και ο κολοφώνας φέρει χρονολογία 22 Δεκεμβρίου 1816. Η έκδοση της συγγρ., η οποία το 1983 αφιέρωσε στον Βενιαμίν Λέσβιο και τη διδακτορική της διατριβή, παρουσιάζει υποδειγματικά το κείμενο, συνοδευμένο με εκτενή εισαγωγή, υπεύθυνη βιβλιογραφική πλαίσισωση, λεπτομερή σχόλια που εντοπίζουν τις πηγές και συζητούν τις θεωρητικές συνάψεις των απόψεων του Βενιαμίν· το κριτικό υπόμνημα, που σημειώνει γραφές διαφορετικές από εκείνες που υιοθετούνται στην κριτική έκδοση, είναι αρνητικό.

Τα *Στοιχεία Ηθικής* αντιπροσωπεύουν μια εντυπωσιακή σύνθεση όπου αποτυπώνεται στην πληρέστερη μορφή του το επίπεδο του ηθικού προβληματισμού στη φιλοσοφία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η προσέγγιση του Βενιαμίν καθορίζεται από την ανεπιφύλακτη εγκόλπωση των ιδεών του Διαφωτισμού αλλά και από τον σεβασμό του στην παρακαταθήκη της ηθικής σκέψης της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας. Η συνύπαρξη των φιλοσοφικών κόσμων τόσο των αρχαίων όσο και των νεότερων στο κείμενο δεν απολήγει σε συγκρητισμό ή σε φιλοσοφικά αθέμιτους συγκερασμούς. Αντίθετα ο Βενιαμίν παραμένει συνεπής στην προτίμησή του για τις ηθικές αντιλήψεις των νεότερων, ακολουθώντας κυρίως τις ιδέες του εγκυκλοπαιδισμού, του ωφελμισμού και της ιδεολογίας. Τον ηθικό του φιλελευθερισμό, όμως, τον επενδύει με ένα έντονα κλασικίζον περίβλημα και έτσι εντάσσει ανώδυνα το έργο του στην παράδοση της ελληνικής παιδείας. Οι αριστοτελικές τυπολογίες και ορολογία, τα πλουτάρχεια πρότυπα, οι θεοφράσειες περιγραφές των ηθικών χαρακτήρων είναι παντού αισθητά στο κείμενο πλάι σε απηχήσεις του Κικέρωνα, του Σενέκα, ακόμη και του Λουκιανού, ενώ η επιχειρηματολογία του Βενιαμίν εικονογραφείται με αναρίθμητα παραδείγματα ηθικής συμπεριφοράς από την αρχαιότητα. Ο κλασικισμός δεν μειώνει, αλλά αντίθετα επιβεβαιώνει την ανανεωτική βούληση του έργου και την έμπνευσή του από τις ηθικές θεωρίες των νεότερων. Αρκεί μια απλή αντιβολή με το *Περί καθηκόντων* (1722) του Νικολάου Μαυροκορδάτου, έργο με μεγάλη επιβολή στην ελληνική διανοητική ζωή σε ολόκληρο τον 18ο αιώνα, για να αντιληφθούμε τον δρόμο που έχει διανυθεί ώσπου να καταλήξουμε στη ρηξικέλευθη ηθική θε-

ωρία του Βενιαμίν.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εμφανής πολιτική διάσταση της σύνθεσης. Στα *Στοιχεία Ηθικής* ο Βενιαμίν δεν προσδιορίζει στενά το αντικείμενο της ηθικής αλλά το διευρύνει προς την κατεύθυνση της πολιτικής σχέψης. Το πρώτο κεφάλαιο της πραγματείας («Περί των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου») προσφέρει ένα γνήσιο φιλελεύθερο κρηπίδωμα στην ηθική θεωρία. Στο κεφάλαιο «περί νόμου» η έμπνευση από τον Beccaria προσδίδει έναν αισθητό ανθρωπιστικό παλμό στο κείμενο, ενώ στο καταληκτήριο κεφάλαιο «περί πολιτείας» το μαστίγιο του Βολταίρου επιπίπτει για άλλη μια φορά κατά της «θεοκρατίας», όπου «οι πολίται είναι εμβρόντητοι και παραπλήγες». Η έμπνευση από την ηθική και πολιτική των νεοτέρων δεν είναι άκριτη: Ο Βενιαμίν δεν διατάζει να επικρίνει τον Rousseau στο κεφάλαιο «περί σπουδής», για να εξάρει τη θεωρία της προόδου, που τη χρησιμοποιεί για να αναιρέσει και τις επιθέσεις του Αθανασίου Παρίου κατά του Διαφωτισμού.

Η έκδοση του αξιολογότατου αυτού κειμένου του Βενιαμίν Λεσβίου αποτελεί σπουδαία συμβολή που εμπλουτίζει τις διαθέσιμες πηγές για τη μελέτη της ηθικής και πολιτικής θεωρίας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και η οφειλή όλων μας προς τη Ρωξάνη Αργυροπούλου είναι πράγματι μεγάλη για την προσφορά της.

Πανεπιστήμιο Αθηνών και
Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Matthias Kappler, Turcismi nell' «Alipasiadha» di Chatzi Schretis [Eurasistica Quaderni del Dipartimento di Studi Eurasiaci, 31], Università degli Studi di Venezia, Torino 1993, σελ. xi, 150.

Η παρουσία και λειτουργία ξένων και ειδικότερα τουρκικών στοιχείων σε έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας ανήκει στα αντικείμενα που σπάνια ελκύουν την προσοχή των ελλήνων και ξένων φιλόλογων και γλωσσολόγων. Έτσι, και μόνο η απόφαση του νεαρού γερμανού τουρκολόγου M. Kappler να ασχοληθεί με τα τουρκικά στοιχεία της *Αληπασιάδας* του Χατζή Σεχρέτη θα αρκούσε για να προδιαθέσει ευνοϊκά όσους κατά καιρούς έχουν αισθανθεί την έλλειψη παρόμοιων εργασιών.

Στην εισαγωγή (σσ. 1-9) ο συγγρ. εξηγεί ότι η μελέτη του αποσκοπεί σε «una duplice funzione filologica et linguistica». Στη συνέχεια μας δίνει πληροφορίες για την πληθυσμιακή σύσταση και τη γλωσσική κατάσταση στα Γιάννενα την εποχή που γράφτηκε το ποίημα καθώς και για τον Αλή Πασά, τον ήρωα του ποιήματος. Η εισαγωγή κλείνει με σύντομη αναφορά στο χρησιμοποιούμενο μεταγραφικό σύστημα.

Στο α' κεφάλαιο (σσ. 11-30) γίνεται λόγος για τα χειρόγραφα, τον ποιητή,

τη μορφή και το ύφος του ποιήματος. Το γλωσσολογικό μέρος του έργου αρχίζει ουσιαστικά στο κεφάλαιο αυτό, γιατί στις σσ. 24-30 εξετάζεται με συντομία το πρόβλημα των τουρκικών δανείων στην ελληνική.

Στην αρχή του β' κεφαλαίου θίγονται με συντομία θεωρητικά προβλήματα που αναφέρονται στο φαινόμενο των γλωσσικών επαφών και στη συνέχεια εξετάζονται τα προβλήματα που προκύπτουν κατά τη φωνητική και μορφολογική προσαρμογή των τουρκικών δανείων του ποιήματος.

Το γλωσσάριο (σσ. 67-129) περιλαμβάνει τις 585 λέξεις τουρκικής προέλευσης που απαντούν στους 6.834 στίχους της *Αληπασιάδας*.

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αφορούν κυρίως το γλωσσολογικό τμήμα του έργου.

Στη σ. 35 υπάρχει κατάλογος που απεικονίζει την κανονική απόδοση των τουρκικών φωνημάτων στις λέξεις τουρκικής προέλευσης του ποιήματος. Δεν είναι όμως σωστό ότι τα τουρκικά φωνήματα /š/, /ž/, /tš/ και /dž/ αποδίδονται στην ελληνική μόνο με τα φωνήματα /s/, /z/, /ts/ και /dz/, κι αυτό γιατί τα /š/, /ž/, /tš/ και /dž/ δεν είναι άγνωστα στα βόρεια και, φυσικά, και στα ηπειρωτικά ιδιώματα. Οι γραφές *σιαίνι* (<şahin), *σιαστίζω* (<şaş-mak), *σιερμπέτι* (<şerbet), *τζιάκι* (<ocak), *τζιαμούρι* (<çamur) κ.ά. αποτελούν προσπάθειες να αποδοθούν γραφηματικά τα φωνήματα /š/, /tš/ και /dž/.

Οι τύποι *καπούλι*, *πέλκιμ*, *καϊτές* κ.ά. πιθανότατα δεν προέρχονται από τουρκικούς τύπους με άηχα, αλλά οφείλονται σε γραφηματικές ιδιαιτερότητες της εποχής.

Στη λ. *γιάμα* (<τουρκ. yağma) θα πρέπει να δεχτούμε ότι είχαμε εξέλιξη *γμ>μ* στην ελληνική (πρβ. *πράγμα>πράμα*) κι όχι διατήρηση της προφοράς της Κωνσταντινούπολης, όπου το *yumuşak* *g* έχει σχεδόν εξαφανισθεί.

σ. 74 «*ασδερεύω* (vrb. intr.) mi inferocisco, mi arrabbio ... Etimologia incerta: o deriva dal vrb. t. azdir- “esaltare, irritare” oppure si tratta di un vrb. formato dal s. *ασδέρι* “drago” ... < ott. ežder < pers. aždār ...». Η ετυμολόγηση από το *ασδέρι* ενισχύεται σημασιολογικά από την ύπαρξη του διαλ. *δρακεύου* (<δράκος) “εξαγριώνομαι, θυμώνω”.

σ. 75. Οι ιζαφετικοί τύποι *Ρούμελ βαλεσής* (Rûmeli vâlisi) και *Μώρα βαλεσής* (<Mora vâlisi) θα έπρεπε να αποτελέσουν ξεχωριστά λήμματα.

σ. 79. «*γιαρλής* (agg.) “locale, del luogo”... < t. ott. yerli “id” (dial. *yarli)». Η υπόθεση για ύπαρξη διαλ. τύπου *yarli είναι περιττή. Η ορθή ερμηνεία δίνεται στη σ. 39 «in *γιαρλής* potremmo avere, invece, il caso di una e (â) sentita molto aperta».

σ. 79 «*γιούρ* (inter.) “vai, dagli” < t. yürü “vai! cammina! (imperativo 2 pers. sing. del vrb. yürü-: forma dialettale *yür?, cfr. *γιουρδίζω*). Oppure contaminazione di t. vur! “colpisci!, dagli!” e di yürü». Η ύπαρξη του διαλ. τύπου yür φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από το νεοελλ. *γιούργια* < *yür ya.

σ. 89 «*καραούλι* (s.nt.) “pattuglia, sentinella” ... < t. qaravul “id.”». Πιο σωστά, από το τουρκ. διαλ. karaul < karavul.

σ. 89 «*κασαπιόν* (s.nt.) “macelleria” < ott. qaşşâp “macellaio” + suff.

ngr. -ιό(ν)». Πιο σωστά, από το κασάπης (kasap) + -ιό(ν).

σ. 90 «κέφι (s.nt.) “piacere, (buon)umore”... < ott. keyif». Πιο σωστά, από το τουρκ. διαλ. kef < keyif, πρβ. και ρουμ. kef, αλβ. qef κ.ά.

σ. 102 «μπουμπασίρης (s.m.) per μπουμπασίρης “portaordini, galoppino” < ott. mübâşir». Στη σ. 44 ο τύπος μπουμπασίρης αποδίδεται σε «errori di scrittura». Ο τύπος όμως αυτός είναι υπαρκτός, όπως φαίνεται από την παρουσία του σε έγγραφο του 18ου αι.: βλ. G. Nikolaou, «Les communes rurales dans le Péloponnèse du Sud-Est (Laconie) d’après des documents inédits (deuxième moitié du XVIIe siècle)», Septième Congrès international des Études du Sud-est Européen (Thessalonique 29 août - 4 septembre 1994), Athenes 1994, σ. 85: «ζητόντας τους να δόσουν τζεραιμέ πέντε χιλιάδες γρόσια δηα τα φονηκα και μπουμπασίρη(;)», όπου ο εκδότης φαίνεται να αγνοεί τη σημασία της λέξης.

σ. 119 «τζαλίστισμα “attività, lavoro”. Derivato dal vrb. τζαλιστάω». Όπως σωστά αναφέρεται στη σ. 56, η λέξη παράγεται από το ρ. τζαλιστίζω.

σ. 122 «τσαλαπατώ “calpesto, pesto” ... Composto da t. çal- “picchiare, battere, bussare” + ngr. πατώ». Για λόγους φωνητικούς το α’ συνθετικό του τσαλαπατώ δεν μπορεί να είναι το τουρκ. çal-.

Ο συγγρ. δεν λαμβάνει υπόψη τα δεδομένα του λεξικού του Κριαρά, που θα του παρείχε πολύτιμες πληροφορίες, κυρίως για λέξεις που δεν περιέχονται στον Moravcsik.

Πάντως, γενικά, η εργασία του M. Kappler, γραμμένη με γνώση και υπευθυνότητα, αποτελεί μια αξιόλογη συμβολή σε μια περιοχή όπου οι εργασίες, και ειδικότερα αυτές που διαθέτουν τις ιδιότητες που προαναφέραμε, σπανίζουν.